

summary

Dr. sc. Filip
Škiljan

Institut za migracije i
narodnosti
Trg Stjepana Radića 3
HR - 10000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad

UDK: 323.14(497.5=163.41)“1941“
341.485(497.5=163.41)“1941“

Ključne riječi:

Državno ravnateljstvo za ponovu
Drugi svjetski rat
Srbi
NDH
imovina

DISPLACEMENT OF SERBS FROM WESTERN SLAVONIA AND THEIR PROPERTY NATIONALISATION BY THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AUTHORITIES IN 1941

One of the forms of terror over Serbian orthodox population in the Independent State of Croatia was to displace them and deprive them of their property. The Ustasha did not shrink from no means to achieve that aim. For this reason their actions took various forms of terror. The documents of the archives of the National Authority for Renovation show how extensive these actions in the area of western Slavonia were and what nationalisation of the property belonging to Serbian population was like. Before establishing the National Authority for Renovation a great number of estates inhabited by the Thessalonica volunteers in Virovitica and Slatina Podravina region had been displaced. This was a case of 12000 people (7000 from the Virovitica and approximately 5000 from the Slatina area). The research results for the Virovitica area include partially those who were displaced later i.e. through emigration camps (villages in the southern part of the Virovitica district). After displacement of the Thessalonica volunteers and their families in June 1941 there followed displacement of Orthodox clergy that was almost completely displaced from the area of western Slavonia by July 1941. Only the priests that were ethnically not Serbs but Russians, Montenegrins or Ukrainians remained. After displacement of priests through established displacement camps in Caprag, Bjelovar, and Slavonska Požega there began displacement of well-off Serbs. Almost at the same time and a little bit later common villagers were displaced. However, the number of the persons displaced through displacement camps was smaller than of those who were directly transported to Bosnia and over the Drina to Serbia, i.e. the Thessalonica volunteers. The number of persons displaced in this manner amounted to about 1100 persons. If the number of those who emigrated on their own is added, which according to the document data could not be big, the number of displaced Serbs from western Slavonia could amount to between 13000 and 13500 people including the Thessalonica volunteers. Besides displacement one of the forms of terror over the Serbian population was mass deprivation of their property both movable and immovable. Partial research results indicate only to the forms and ways of property deprivation. Property sealing, appointment of commissioners for the owners who were present in their shops and workshops, but also all sorts of plunder (both legal and illegal) of Serbian property caused the feeling of insecurity surely not only in those who were directly affected (i.e. Serbs) but in local Croatian population as well. Because of the amount of property and inability of national and in particular of local authorities to cope with the problem of property nationalisation the impression was that the state was disorganized and confused. Documents of the National Authority for Renovation, Serbian Section, indicate at the same time to the lowest human passion. Until-yesterday neighbours were ready to search the most wretched property parts of their former close acquaintances. Eventually the total of nationalized objects and firms which is surely incomplete, shows the wealth of Serbian community in western Slavonia whose most eminent representatives, unless they were moved out, perished in the Ustasha camps of Jadovno, Pag, Jasenovac or Stara Gradiška.

Autor u radu donosi niz informacija o oduzimanju imovine Srba i iseljavanju Srba s područja zapadne Slavonije (kotarevi Nova Gradiška, Virovitica, Novska, Pakrac, Daruvar i Slatina). Autor na temelju građe iz Hrvatskog državnog arhiva, iz fonda Državno ravnateljstvo za ponovu – srpski odsjek, donosi podatke o broju iseljenih, oblicima iseljavanja, razlozima iseljavanja te o oblicima oduzimanja imovine privatnim osobama i crkvenim institucijama. Autor također koristi i relevantnu literaturu objavljenu o spomenutoj temi.

ISELJAVANJE SRBA IZ ZAPADNE SLAVONIJE I ODUZIMANJE SRPSKE IMOVINE OD STRANE VLASTI NDH 1941. GODINE

UVOD

Područje zapadne Slavonije obuhvaća kotareve Slatina, Virovitica, Daruvar, Pakrac, Novska i Nova Gradiška. U prijeratnom razdoblju, na tome području, uz Hrvate, koji su uglavnom predstavljali većinsko stanovništvo, živjeli su i Srbi.¹ Srbi nisu bili nastanjeni samo u ruralnim zonama zapadne Slavonije nego i u većim gradovima, o čemu su svjedočile pravoslavne bogomolje u svim nabrojenim kotarskim središtima osim Novske. U Pakracu je, štoviše, bilo središte Pakračke eparhije, koja je u vrijeme prije Drugog svjetskog rata pokrivala čitavo područje Slavonije. Područje zapadne Slavonije osobito je zanimljivo za istraživanje u okviru navedene teme budući da je na tom području bilo posebno mnogo imovine Srpske pravoslavne crkve, kao i bogatih trgovaca i veleposjednika, ali i zbog velikog broja iseljenika koji su direktno u skupinama ili individualno, ili preko sabirnih logora u Capragu, Bjelovaru i Požegi iz NDH transportirani u Srbiju.

Odmah nakon što je uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska 10. travnja 1941. g., doneseni su propisi koji su ozakonili teror i odredili državne institucije koje će teror provoditi. Tako je već 17. travnja 1941. g. donesena Zakonska odredba za obranu naroda i države². Njome se utvrdilo da svatko *tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje*, a takvoga *ima stići kazna smrti*. Dana 25. travnja 1941. g. donesena je Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH, a Zakonskom odredbom o državljanstvu, koja je objavljena 30. travnja 1941. g., ustanovljeno je da državlja-

nin NDH može postati samo onaj koji je svojim držanjem dokazao da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu. Iako je ova odredba u sebi nosila klauzulu da državljanin NDH mora biti arijevskeg podrijetla, što je u osnovi bilo usmjereno protiv Židova i Roma, pitanje držanja pojedinaca u vrijeme Kraljevine Jugoslavije moglo je biti proizvoljno protumačeno, što bi značilo da je svatko mogao biti optužen za protudržavnu aktivnost i na taj način uskraćen za pravo na državljanstvo. Svega nekoliko dana kasnije, 3. svibnja 1941. g., donesena je Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu: njome se određenim kategorijama srpskog stanovništva u NDH omogućavao zakonski prijelaz na rimokatoličku vjeru.

Iseljavanje Srba iz zapadne Slavonije

Idea o raseljavanju Srba s područja NDH javila se odmah nakon uspostave NDH. Nijemci su već 6. svibnja održali u Grazu konferenciju o preseljenju 260000 Slovenaca s područja Donje Štajerske na područje Srbije. Tome se poslu trebalo pristupiti odmah. Nakon toga sastanka u Grazu održana su još dva sastanka u Beogradu polovicom svibnja. Međutim, nakon ta dva održana sastanka došlo je do naglog preokreta u njemačkim planovima. Tako je 4. lipnja u njemačkom poslanstvu održana konferencija na kojoj su prisustvovali s njemačke strane Siegfried Kasche, njemački opunomoćenik u Zagrebu, a sa strane NDH Slavko Kvaternik. Na sastanku je dogovoreno da se Slovenci iz Štajerske premjeste u NDH, a Srbi iz NDH u Srbiju u razdoblju od 4. lipnja do 31. listopada 1941. g. Deportiranje je trebalo biti obavljeno u tri vala. Prvi val trebao je trajati od 7. lipnja do 5. srpnja, i u tom valu trebalo je biti preseljeno 5000 slovenskih intelektualaca iz Donje Štajerske direktno u Srbiju, izuzev katoličkih svećenika koji su trebali biti deportirani u NDH. Iz NDH su pak trebali biti deportirani u Srbiju pravoslavni svećenici zajedno s obiteljima. Iz Gorenjske je trebalo biti iseljeno oko 4000 intelektualaca uz isti postupak. U drugom valu, između 10. srpnja i 30. kolovoza, trebalo je biti deportirano 25000 Slovenaca iz Slovenije u NDH, a NDH je trebala deportirati isto toliko Srba. U posljednjem valu, od 15. rujna do 31. listopada, trebalo je deportirati 65000 slovenskih seljaka s područja Gorenjske u NDH, a NDH je trebala iseliti isto toliko Srba u Srbiju, kao i 30000 Srba kojima NDH ne priznaje status dr-

¹ Na području kotara Daruvar bilo je, prema popisu iz 1931. g., od ukupno 35935 stanovnika 11948 pravoslavnih Srba. Na području kotara Pakrac od ukupno 40051 stanovnika bilo je 20915 pravoslavnih Srba, na području kotara Nova Gradiška bilo je 39012 rimokatolika i 12700 pravoslavnih Srba, na području kotara Slatina od 45695 stanovnika 20232 bili su pravoslavni Srbi, na području kotara Novska od 29164 stanovnika 7870 bilo je pravoslavne vjeroispovijesti, a na području kotara Virovitica od 43746 stanovnika 11592 bili su Srbi. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovijesti*, 1938.)

² *Zakoni NDH*, I, 1941., str. 15; *Hrvatski narod*, 18. travnja 1941.; Goldstein; Goldstein, 2001., str. 117.

žavljanstva.³ Kako bi se dogovor mogao provesti, vlasti NDH morale su osnovati poseban ured za provedbu deportacija. Taj je ured osnovan 20. lipnja 1941. g. pod nazivom Odjel za preseljenje i naseljavanje pučanstva u sklopu Odjela za kolonizaciju. Međutim, tome je odjelu već nakon četiri dana promijenjeno ime u Državno ravnateljstvo za ponovu.⁴ Na čelu Državnog ravnateljstva za ponovu nalazio se Josip Rožanković. Tomo Grgić stavljen je na čelo Srpskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu i on je dobio u zadatak izvršiti *iseljavanje Srba s područja NDH i sve poslove s tim radom skopčane*.⁵ Uz njega su bili Milutin Jurčić, predstojnik ureda za iseljavanje, i Stjepan Vedrina, predstojnik ureda za useljavanje. Na čelo logora u Bjelovaru postavljen je pješački poručnik Stanko Ostojić⁶, kojeg je kasnije zamijenio konjički satnik Dragutin Penava⁷, na čelu logora u Požegi bio je Ivan Stier, a na čelu logora u Capragu Ljubomir Sesseglija.⁸ Sastanak ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu Josipa Rožankovića sa svim županima velikih župa uslijedio je 4.

³ Budući da preseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca nije išlo tako lako, na drugim sastancima koje su u vezi s razmjenom stanovništva održali Nijemci i vlasti NDH smanjivale su se brojke useljenih Slovenaca i brojke iseljenih Srba. Tako je na sastanku od 18. kolovoza 1941. g. dogovoreno da će u trećoj fazi preseljavanja biti iseljeno svega 30000 Slovenaca, a ostatak od 15000 iseljen bi bio nakon rata. Navodno se ostatak Slovenaca ne bi iselio, jer je utvrđeno da je većina ostalih zapravo njemačkog podrijetla. Predstavnici NDH smatrali su da bi bez obzira na smanjeni broj Slovenaca broj Srba koji se treba iseliti iz NDH ostao isti, tj. da ne bi trebalo doći do smanjenog broja iseljavanja Srba u Srbiju, što Nijemci nisu prihvatili. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 464, 7811/41.) Treba napomenuti da je krajnji rezultat preseljavanja bio uvelike drugačiji. Naime, u prvoj fazi preseljeno je u Srbiju iz južne Štajerske 4470 osoba, a iz Kranjske 2250 osoba. U NDH je tom prilikom useljeno svega 397 slovenskih svećenika. U drugoj fazi je u NDH useljeno 10200 Slovenaca, a treća faza je izostala. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 493, 18856/41.) Na području kotara Nova Gradiška bilo je naseljeno svega 128 Slovenaca (34 obitelji), na području kotara Pakrac 127 osoba (38 obitelji), na slatinskom području 96 osoba (34 obitelji), na virovitičkom području 93 osobe (27 obitelji), na daruvarskom području 103 osobe (37 obitelji) i na području Novske 160 osoba (49 obitelji). (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504.) Prema poimeničnom popisu koji se nalazi u fondu Državnog ravnateljstva za ponovu, 9. listopada 1941. g. na području kotara Daruvar bio je 81 Slovenac. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 522, 32298/41.) Kroz useljenički logor u Slavonskoj Požegi prošlo je 9028 Slovenaca iz Maribora i Brestanice. (Bijelić, 2008., str. 28.)

⁴ Državno ravnateljstvo za ponovu imalo je u svojem djelokrugu uređenje svih poslova useljavanja, smještaja i iseljavanja pučanstva, preuzimanje i predaju posjeda i ostalih dobara iz ruke iseljenih u ruke useljenih odnosno naseljenih, te pripremu upravu na takvim imanjima i dobrima. (Heđbeli, 2001., str. 512.)

⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 95/41.

⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 120/41.

⁷ Dizdar, 1990., str. 105.

⁸ Lisac, 1956., str. 120-121.

srpnja 1941. g. Na tome sastanku županima je objašnjeno kako treba postupati na lokalnom nivou.⁹

Organizirana iseljavanja Srba u zapadnoj Slavoniji

Početkom srpnja 1941. g. Državno ravnateljstvo za ponovu izdaje posebne upute kotarskim načelnicima o formiranju specijalnih ureda za iseljavanje u kotarskim središtima.¹⁰ Osim toga, zadatak kotarskih načelnika bio je odrediti i pripremiti mjesta, tzv. sabirališta za prolazni boravak iseljenika. Ovdje su iseljenici provodili nekoliko dana u posebnim prostorijama, muškarci odvojeni od žena. U sabiralištu je moralo biti pitke vode i rasvjete te je morala biti osigurana liječnička služba. Hapšenja su se odvijala najčešće noću na temelju pismenih, telefonskih i telegrafskih naloga Državnog ravnateljstva za ponovu. Svaka uhapšena osoba mogla je ponijeti do 50 kilograma prtljage, a trebala se u trenutku hapšenja u roku od 30 minuta spremati za put do sabirališta. Prilikom deportacije uhićenika iz sabirališta u logor trebalo ih je opskrbiti hranom.¹¹

Prva uhićenja i transportiranja u Srbiju na području zapadne Slavonije započela su u lipnju 1941. g. Prvi iseljenici koji su deportirani u Srbiju bili su seljaci iz sela Ilmin Dvor. Dakle, prije formiranja Državnog ravnateljstva za ponovu, seljaci iz Ilmin Dvora su 13. lipnja otpremljeni preko Bosne u Srbiju.¹²

⁹ Goldstein, 2006., str. 599.

¹⁰ U HDA postoji dokument o osnivanju Ureda za iseljavanje u Pakracu, u kojem su se nalazili Franjo Horvat i Stjepan Proštenik, voditelji ureda, a u odboru su bile ove osobe: Kolb Juraj, općinski povjerenik, Golubić Oto, vlasnik ciglane iz Pakraca, Svoboda Josip, vlasnik ljekarne, Vladar Ivan, općinski povjerenik iz Čaglica, i Dinčec Franjo, odvjetnik iz Pakraca. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 449, 2770/41.) i osnivanje ureda u Novskoj (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 541, 40056/41.)

¹¹ Milošević, 1981., str. 142.

¹² Deportacije s područja kotara Slatina izvršene su tijekom mjeseca lipnja, srpnja i kolovoza 1941. g., a konačna bilanca bila je 4715 iseljenih pravoslavaca s područja kotara Podravska Slatina. Prema poslijeratnom popisu koji je načinila Zemaljska komisija, 13. lipnja s područja Ilmin Dvora izgnano je 360 osoba, istog dana iz Čadavičkog Luga 30 osoba, istog dana iz Martinaca (nakon rata općina Donji Miholjac) 370 stanovnika, 16. lipnja iz Sopotanske Grede 235 žitelja, 25. lipnja iz Novaka 60 stanovnika, istog dana iz Dubrave Noskovačke 174 osoba, istog dana iz Španata 445 žitelja, 26. lipnja iz Bjelkovca 570 stanovnika, iz Čomborja 420, iz Aleksandrovcva 550, iz Petrovcva 827 stanovnika, iz Balinaca 174 osobe, iz Gornjeg Miholjca 39 stanovnika, iz Nove Bukovice 22 stanovnika, 27. lipnja iz Čojluka 115 stanovnika, 28. lipnja iz Bistrice 13 osoba, 6. srpnja 1941. g. iz Dobrovića 70 žitelja, iz Brezika 115 ljudi, 26. srpnja iz Voćina 27 stanovnika, 27. srpnja iz Miljevaca 20 stanovnika, 1. kolovoza iz Čeralija 31 stanovnik, 2. kolovoza iz Donje Bukovice 6 stanovnika i 17. kolovoza iz Mikleuša 42 stanovnika. (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 473, 37497-37537/46, br. 525.) S područja kotara Slatina je, prema istraživanjima S. D. Miloševića, iseljeno tijekom 1941. g. 5000 ljudi, a 500 ih je te godine završilo u koncentracijskim logorima. (Milošević, 1981., str. 124; Škiljan, 2010.) Kad u rujnu 1941. g. ustaški logor Slatina piše dopis Osobnom uredu Glavnog ustaškog stana, u njemu spominje kako je pitanje doborovoljaca riješeno. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 485, 15478/41.)

Radilo se o solunskim dobrovoljcima koji su na virovitičko i slatinsko područje naseljeni nakon Prvog svjetskog rata. Naime, već u travnju 1941. g. donesena je Zakonska odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca, koja se odnosila na imovinu Srba, solunskih dobrovoljaca. Prema tome zakonu sva imovina tih dobrovoljaca proglašena je imovinom NDH. Dakle, oni su se trebali iseliti s tih imanja.¹³ U kotaru Virovitica velik broj solunskih dobrovoljaca iseljen je 28. lipnja 1941. g., dakle prije posebnih uputa koje su dobili kotarski načelnici o formiranju ureda za iseljavanje u kotarskom središtu.¹⁴ O prvim iseljavanjima s područja kotara Virovitica postoji opis učitelja Nikole Latkovića u *Spomenici državne mješovite pučke škole u Dijelki. Kamioni s vojskom dođoše u selo ujutro. Selo začas opkoljeno vojskom. Svuda zjape cijevi mitraljeza. Svakom stranom ulice i sela obilaze ustaše i zapovijedaju ukućanima da se spremne na put. Neki ustaše dozvoljavaju da se ponese najnužnije, neki opet ne. Pola sata kasnije već tjeraju u kola koja su morali upregnuti. Netko je uzeo kruha i rublja, posteljinu, novac i blagdanska odijela, a poneki baš ništa, ni čaše da se vode napiju na putu. Neki plaču, neki nijemo gledaju. Svrstani su u povorku i put Budrovca. Tu se na čas zaustavljaju. Neki od Budrovčana daju im kruh, pa i meso za put. Nekim Budrovčanima i zalogaj zapinje u grlu. Produžavaju dalje, pa u Lukač, na željezničku stanicu da ih tu strpaju u vagone i prosljede dalje. (...) Došli smo*

¹³ Jelić-Butić, 1978., str. 165.

¹⁴ U prve dvije godine rata, 1941. i 1942., iz 40 sela kotara Virovitica u Srbiju je iseljeno 1195 domaćinstava sa 6815 članova. (Šaša, 1989., str. 329.) Iz sela Ada (danas Veliko Polje) iseljeno je 70 obitelji s 436 članova, iz Bogdanovca (danas Antunovac) iseljeno je 33 obitelji sa 180 članova, iz Borove je iseljeno 13 obitelji s 50 članova, iz Brtezovog Polja 17 obitelji sa 93 člana, iz Budanice 3 obitelji s 12 članova, iz Cabune 20 obitelji s 95 članova, iz Dijelke (danas Veliko Polje) 103 obitelji sa 639 članova, iz Gačića 13 obitelji sa 66 članova, iz Gvozdanske 4 obitelji s 19 članova, iz Jasenaša 19 obitelji sa 122 člana, iz Jelika 1 obitelj s 8 članova, iz Karadordeva (danas dio Detkovca) 80 obitelji s 426 članova, iz Katinke 15 obitelji sa 76 članova, iz Majkovca (danas Zlebina) 94 obitelji sa 619 članova, iz Miljanovićeve (danas Lipovac) 57 obitelji s 217 članova, iz Mitrovce (danas dio Lipovca) 46 obitelji s 248 članova, iz Naudovca 15 obitelji sa 65 članova, iz Neteče 20 obitelji sa 103 člana, iz Nove Brezovice 46 obitelji sa 194 člana, iz Nove Gradine 60 obitelji s 357 članova, iz Nove Krivaje 9 obitelji s 56 članova, iz Novog Budakovca 27 obitelji sa 129 članova, iz Obilićeve (danas Zvonimirovo) 87 obitelji s 429 članova, iz Okrugljače 31 obitelj sa 165 članova, iz Ovčare 65 obitelji s 299 članova, iz Pčelića 30 obitelji sa 124 člana, iz Pepelane 24 obitelji sa 116 članova, iz Pivnice 5 obitelji s 23 člana, iz Podravskeg Sokolca (danas Vladimirovac) 141 obitelj sa 763 člana, iz Rezovca 6 obitelji s 19 članova, iz Rita 15 obitelji sa 75 članova, iz Suhopolja 30 obitelji sa 114 članova, iz Stare Krivaje 2 obitelji sa 16 članova, iz Starogradačkog Marofa 1 obitelj s 2 člana, iz Terezinog Polja 17 obitelji s 98 članova, iz Trnave 4 obitelji s 20 članova, iz Velike Klise 8 obitelji sa 60 članova, iz Virovitice 1 obitelj s 1 članom, iz Zrinja 39 obitelji sa 147 članova i iz Žiroslavlja 24 obitelji sa 134 člana. (Šaša, 1989., str. 345-347.) Uz nabrojene, Šteković u svojem tekstu dodaje i iseljenike iz Čemernice (njih 51) i iseljenike iz Međugorja (njih 60). Osim njih, popis nadopunjuje i nekolicinom izgnanih iz Cabune. (Šteković, 1997., str. 392-393; Škiljan, 2010., str. 353-354.)

*polako na budrovački pašnjak. Tu smo sreli drugu kolonu – Majkovčane. Jedni viču zbogom, drugi plaču. Okrećem glavu. Dolazimo u selo (Dijelku, op. a.) Tu zaprepaštenje. Neopisiva žalost. (...) Tu svinje u krumpiru, tamo krave u žitu, ovamo konji u djetelini. U ovom dvorištu kukuruz rasipan, gazdarica ga bacila, po posljednji put, da joj živa ne gladuje. U onom tamo pseto s lanca laje, od žege žedno traži vode od gospodara koga nema. Vrata skoro svugdje otvorena. Prozori isto otvoreni, a nigdje duše da vidiš. (...) Kao ukleto selo. Strah mi ulazi u kosti.*¹⁵ Nakon odvođenja iz sela, solunski dobrovoljci i njihove obitelji bili su transportirani do najbliže željezničke stanice i otpremljeni u Gunju, a odande preko Bosne (Brčkog i Bijeljine) u Srbiju. Vidljivo je iz dokumenta Državnog ravnateljstva za ponovu da je već sljedećeg dana, 29. lipnja 1941. g., na područje virovitičke Podravine, u dobrovoljačka sela, naseljena 171 obitelj sa 798 članova iz kotara Varaždin.¹⁶

Među solunskim dobrovoljcima i njihovim potomcima bilo je pojedinaca koji su nekom slučajnošću izbjegli deportaciju. Tako su Stojan Kragić i njegova supruga Teja izbjivali iz kuće u Ovčari u kotaru Virovitica u vrijeme iseljavanja sela. Budući da nisu imali kamo otići nakon što im je Državno ravnateljstvo za ponovu konfisciralo cijelu imovinu, oni mole preko općinskog poglavarstva u Velikim Bastajima, gdje su se trenutačno smjestili, da ih isele *kuda su iseljeni i svi naši žitelji toga kraja pravoslavne vjere.*¹⁷ U dokumentu iz rujna 1941. g. stoji da je preko 20000 Srba iseljeno s dobrovoljačkih posjeda, i to na područje Bijeljine, od kojih se na posjede vratilo 14630, a ostatak od 5370 iseljen je u Srbiju.¹⁸ Ova je informacija zacijelo pogrešna budući da se većina iseljenika vratila tek nakon Drugog svjetskog rata. O malobrojnom povratku tih iseljenika 1941. g. govori i slučaj iz Novske. Naime, u kotaru Novska uhićeno je 4. kolovoza 28 iseljenika koji su u lipnju 1941. g. iseljeni iz kotara Donji Miholjac: ovi iseljenici bili su rođeni na području kotara Novska, u međuratnom razdoblju su se preselili na područje Donjeg Miholjca, a sredinom lipnja 1941. g. prebačeni su s ostalim iseljenicima na područje kotara Bijeljina i ondje su razmješteni po kućama. Jedan dio njih prebačen je preko Drine u Srbiju, a ostatak nije od njemačkih vlasti dobio dozvolu za takvo prebacivanje. Stoga su ustaške vlasti iz Gornje Tuzle, budući da na bijeljinskom području nisu imali ni adekvatan smještaj ni dovoljno hrane, preostalima izdale propusnice i uputile ih u

¹⁵ Šteković, 1997., str. 379-380.

¹⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 747/41.

¹⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 487, 10015/41. Uz ovu molbu bile su podnesene i druge molbe stanovnika kotara Virovitica koji su se našli izvan kotara prilikom kolektivnog iseljavanja. Tako je podneseno 11 molbi za iseljavanje u Srbiju iz Koreničana i Velikih Bastaja, stanovnika koji su se ondje sklonili nakon iseljavanja njihovih susjeda. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 466, 8505/41.)

¹⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, useljavanje-iseljavanje – logori, kutija 1776.

njihova rodna mjesta, odnosno u mjesta gdje imaju rođake. Tako je nekolicina njih završila u Rajiću, gdje su ih ustaške vlasti ponovo uhitile i otpremile u logor Caprag.¹⁹ O pojedinačnom povratku Srba iz Bijeljine u slatinski kraj govori i telegrafski izvještaj o povratku četiri dobrovoljačke obitelji što navodno *nepovoljno djeluje na trenutacnu situaciju*.²⁰ I parosi su uglavnom, u ovom prvom valu iseljavanja, bili deportirani u Srbiju. Tijekom 1941. g. iseljeno je s područja kotara Slatina pet pravoslavnih svećenika (Vaso Dovganić iz Medinaca, Miladin Radivojević iz Gornjeg Miholjca, Mihajlo Stanivuković iz Smuda, Nedjeljko Ugrinić iz Lisičina i Marko Vidanović iz Vočina) s 13 članova obitelji; s područja kotara Daruvar sedam pravoslavnih svećenika (Jovan Balić iz Uljanika, Dimitrije Glumbić iz Doljana²¹, Antonije Osmec iz Daruvara, Dušan Subanović iz Brestovca, Venjamin Vukomanović iz Pakre, Zailac Jefrem iz Pakre i Cvjetojević Miloš iz Daruvara)²² s 12 članova obitelji; s područja kotara Nova Gradiška četiri pravoslavna popa (Milan Balić iz Ratkovca²³, Platon Buzadžić iz Nove Gradiške, Milan Dimić iz Nove Gradiške, i Milivoj Vojvodić iz Nove Gradiške) s devet članova obitelji; s područja kotara Virovitica dva pravoslavna svećenika (Aleksa Marković iz Borove Suhopoljske i Đorđe Marković iz Klise) s dva člana obitelji; s područja kotara Novska jedna supruga pravoslavnog popa s jednim članom obitelji (Vera Novaković iz Donjeg Rajića), pravoslavni svećenik Andrej Jakovljević iz Jasenovca-Uštice sa suprugom podrijetlom iz Kijeva te obitelj svećenika Zjalića (supruga i četvero djece) iz Paklenice;²⁴ i s područja kotara Pakrac šest pravoslavnih svećenika (Tanasije Bogić iz Pakraca, Boško Bosanac iz Pakraca, Jefto Ilić iz Pakraca, Nikodim Jović iz Grahovljana²⁵, Apolinarij Magovac iz Pakraca i Jovan Stanojević iz Pakraca) s 14 članova obitelji.²⁶ U kotaru Slatina sabiralište za iseljenike bilo je smješteno u zgradi bivšeg hotela Slatina. Uhićenja je vršila patrola koja se sastojala od jednog oružnika (zapovjednika) i dvojice ustaša. Vidljivo je da su neki uspjeli po-

bjeći prije nego što su ih ustaše uhapsili da bi proveli iseljavanje. Tako je paroh Vaso Dovganić iz Medinaca pobjegao dan prije uhićenja (12. srpnja 1941. g.) s iskaznicom Kulturbunda u Srbiju. Isto tako nije uhapšen ni paroh iz Mikleuša Vaso Vujović koji je uspio pobjeći, budući da je bio Crnogorac, s propusnicom koju mu je izdao Crnogorski komitet u Zagrebu²⁷, a ni još dva paroha, iz Dobrovića i Gornjeg Miholjca, nisu uhvaćena. Međutim, parosi iz Medinaca, drugi paroh iz Gornjeg Miholjca, te parosi iz Vočina, Lisičina i Smuda s članovima obitelji sprovedeni su u hotel Slatina. Uhićenima je ostavljeno po 500 dinara, a kotarska oblast u Podravskoj Slatini molila je Državno ravnateljstvo za ponovu potreban broj vagona za seljenje 28 osoba u Srbiju.²⁸ Na pakračkom području hapšenje pravoslavnih svećenika obavljeno je 9. srpnja 1941. g., noću između 22 i 23 sata. Tom prilikom uhapšeni su Boško Bosanac iz Pakraca, Jefto Ilić iz Pakraca, Nikodim Jović iz Grahovljana i Andrija Rajčević iz Čaglića zajedno s obiteljima, kaluđer Apolarin Magovac iz Pakraca i obitelji Tanasije Bogića iz Pakraca, Patelija Landupa iz Striježevice, Vasilija Petrovića iz Bučja i žene Jovana Stanojevića iz Pakraca i Jove Šarića iz Kusonja. Pred hapšenjem su pobjegli Tanasije Bogić iz Pakraca, Vasilije Petrović iz Bučja i Jovo Šarić iz Kusonja, dok je pop Stojan Bogojević pobjegao s čitavom obitelji. Paroh Radovanović iz Rogolja premješten je u Jasenovac i od tuda je uspio pobjeći u Srbiju. Svi uhapšeni, njih 26 na broju, preveženi su u Pakračku Poljanu, gdje im je u osnovnoj školi osigurano sabiralište. Od tuda su spomenute osobe prebačene u logor u Sisku.²⁹ U logor nisu otpremljeni paroh u Lovskoj Petar Popov, Rus i paroh u Čagliću Andrija Rajčević, Crnogorac.³⁰ O hapšenju pravoslavnih svećenika na području kotara Virovitica doznajemo preko dopisa Državnog ravnateljstva za ponovu u kojem se ističe kako su na području kotara Virovitica uhapšena dva svećenika sa svojim ženama i kako su odvedeni u logor u Sisku.³¹ Paroh Slavko Juzbašić iz Gačića sam je pobjegao u Srbiju prije nego što su ga ustaške vlasti željele internirati 11. srpnja 1941. g.³² Čini se da s područja kotara Daruvar u prvom naletu hapšenja svećenika 10. srpnja jedino nisu uhapšeni Vasilije Ercegovac i Hristofon Vidaković, koji se nisu nalazili na području kotara Daruvar, te paroh iz Katinaca, koji je bio Ukrajinac i koji se

¹⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 454, 4369/41. Radilo se o devet srpskih obitelji koje su bile s područja kotara Novska. Njihov popis nalazi se i u otpremnicama u logor Caprag (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, b.b.). 23. kolovoza 1941. g. transportirane su još tri osobe iz područja kotara Novska (iz kotara Donji Miholjac) u logor Caprag. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, b.b.).

²⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 453, 4068/41.

²¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7635/41.

²² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 743/41.

²³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 743/41.

²⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, b.b.; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 541, 40056/41.

²⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7620/41.

²⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, pravoslavni svećenici, popisi po kotarevima, kutija 1776.

²⁷ Postupak s Crnogorcima bio je drugačiji od postupka sa Srbima. Za njihov položaj brinuo se Crnogorski nacionalni komitet u Zagrebu na čelu sa Savom Štedimlijom. O tome postoji niz dokumenata u HDA. (Vidi HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448, 2446/41.)

²⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 803/41.

²⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 442, 623/41.

³⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 453, 4199/41.

³¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 442, 672/41.

³² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 498, 20501/41.

u trenutku hapšenja nalazio u Miklešu³³. Iguman i monah manastira Pakre izbjegli su momentalno hapšenje zahvaljujući činjenici što nisu bili u manastiru prilikom racije, ali su uhapšeni neposredno kasnije.³⁴ Hapšenje koje je provedeno u noći između 10. i 11. srpnja 1941. g. na području kotara Nova Gradiška izbjegli su popovi Nestor Rodić iz Medara, koji se 25. lipnja iselio u Srbiju, i Ilija Jovanović, paroh iz Stare Gradiške, koji nije zatečen kod kuće.³⁵ Uhapšeni su tom prilikom Branko Baić, bogoslov u Uskocima, Milan Balić, svećenik iz Ratkovca, sa suprugom i dvoje djece, Platon Buzadžić, paroh novogradiški, sa suprugom i troje djece, Milan Dimić, pravoslavni svećenik iz Nove Gradiške, sa suprugom, i Milivoj Vojvodić, kateheta.³⁶ Na novskom području hapšenje je provedeno s 9. na 10. srpnja 1941. g. i uhapšen je tek jedan paroh, Andrej Jakovljević iz Uštica, dok su ostali koji su bili predviđeni za hapšenje pobjegli.

Dakle, možemo zaključiti da su prvim valom iseljavanja u Srbiju bile zahvaćene obitelji solunskih dobrovoljaca s virovitičkog i slatinskog područja i pravoslavni svećenici iz čitave zapadne Slavonije. Solunski dobrovoljci i njihove obitelji deportirani su jednim dijelom direktno preko Bosne u Srbiju, dok su drugim dijelom ostali živjeti u kraju oko Bijeljine, a pravoslavni svećenici deportirani su preko iseljeničkih logora u Srbiju.

Nakon pohapšenih pravoslavni svećenika i deportiranih obitelji solunskih dobrovoljaca na red su došli trgovci, posjednici, istaknuti seljaci, učitelji, obrtnici i gostioničari. Preseljavanja su trebala započeti sistematičnim pripremama. Tako je Državno ravnateljstvo za ponovu zatražilo od Ekonomskog instituta popise stanovništva po vjeroispovijesti iz 1931. g. za sve kotareve, a potom su tražili od svih kotarskih predstojnika da im pošalju popise državnih i samostalnih službenika te umirovljenika za područje pojedinog kotara.

Koliko je vidljivo, vrlo brzo su izrađeni i prvi popisi visokoškoloških kadrova koji su bili Srbi. Tako je Državno ravnateljstvo za ponovu tražilo izradu popisa odvjetnika i liječnika grčko-istočne vjere izvan Zagreba. S područja zapadne Sla-

vonije na popisu su se našli odvjetnici dr. Simeon Živković i Miloš Divić iz Nove Gradiške, dr. Jovan Ivković iz Pakraca, Miloš Radančević iz Podravske Slatine, Aleksej Bjelousov i Đuro Helbet iz Virovitice i liječnici Vasilije Gvozdenčević iz Daruvara, Nikola Jovičić iz Pakraca, Đorđe Kovačević iz Nove Gradiške³⁷ i ljekarnik Jovan Teodorović iz Daruvara.³⁸

Dana 8. kolovoza iz Državnog ravnateljstva za ponovu došao je dopis kotarskom predstojništvu u Slatini da se uhapsu svi bogatiji pojedinci na teritoriju kotara. Iz popisa se može vidjeti da se radi o 39, većinski posjedničkih, seljačkih, trgovačkih, gostioničarskih, imućnijih obitelji, a prema imenima i prezimenima sasvim je jasno da su ti stanovnici Slatine, Čeralija, Dobrovića, Mikleša, Brezika, Miljevaca, Vočina, Popovca, Macuta, Kapinaca, Gornjeg Miholjca, Medinaca i Bakića svi redom Srbi.³⁹ I u Novoj Gradišci u noći s 11. na 12. kolovoza uhapšeni su istaknuti trgovci i obrtnici, njih sedmero zajedno s obiteljima⁴⁰. Tom su prilikom uhapšeni i drugi imućniji građani, sveukupno njih 109. Među njima bilo je šest obitelji posjednika, jedan mesar, pet obitelji trgovaca, šest obitelji ratara, jedna obitelj mehaničara, jedna obitelj tapetara, jedna obitelj zvonara, jedna obitelj kovača, jedna obitelj učitelja, četiri obitelji domaćice, tri obitelji gostioničara, jedna obitelj općinskog blagajnika, jedna obitelj kotlara, jedna obitelj podšumara i jedna obitelj oružnika iz Okučana.⁴¹ Ostoja Vukelić iz Nove Gradiške piše molbu Ustaškom stožeru u Novoj Gradišci da mu se pošalju stvari iz Nove Gradiške u Beograd i pri tome opisuje i samo odvođenje: *Uslijed kratkoće vremena što mi je dana (1/2 sata) tim više što mi je žena ionako bolestna vidjevši pred sobom četvoricu naoružanih ljudi u 12 sati noću u kući – pala u nesvijest i tako smo došli samo u jednom odijelu bez ičega drugog.*⁴² Međutim, u pojedinim sredinama iseljavanje je išlo sporije. Tako su trgovci u općini Španovica ostali i dalje u svojim kućama, a na njihove posjede ili u njihove trgovine nisu postavljeni povjerenici.⁴³ Sličan je slučaj i s općinom Gornji Miholjac, gdje su iseljavanja izvršena, ali su pojedini trgovci,

³³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 743/41. Paroh Dimitrije Mirhin, nakon što se vratio u Katince, pristupio je Grkokatoličkoj crkvi. U dopisu kojeg je poslao kotarskoj oblasti u Daruvaru tražio je i da se i njegovi parohljani smatraju kao pripadnici Grkokatoličke crkve. Dakako, garantirao je da opasni i nepoćudni neće biti primljeni u grkokatoličku zajednicu. O tome slučaju vidi dokumente HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 486, 16608/41; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 446, 1679/41; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 458, 5722/41. Međutim, bez obzira na tu činjenicu nije mu dozvoljen dalji rad u Katincima, o čemu ga je obavijestila kotarska oblast u Daruvaru. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 481, 14135/41.)

³⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 449, 2766/41.

³⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 743/41.

³⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 442, 697/41.

³⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 224/41.

³⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 198/41.

³⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 455, 4719/41.

⁴⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 489, 17392/41.

⁴¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, 1776, b.b.

⁴² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 499, 20675/41

⁴³ Mlinar iz Dragovića Petar Zailac, mlinar iz Čaklovca Mile Ivanović, sitničar iz Čaklovca Pero Kovačević, sitničar iz Grahovljana Milan Prodanović i Srbska zemljoradnička zadruga Kusonje početkom kolovoza 1941. g. nisu bili iseljeni, a na njihove posjede nisu bili postavljeni povjerenici. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7620/41.) Slično je bilo i na daruvarskom području gdje su srpski trgovci početkom kolovoza još uvijek samostalno vodili svoje radnje. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7635/41.)

poput Branka Uzelca, i dalje nesmetano radili svoj posao.⁴⁴ Sve to ukazuje na nesistematičnost ustaških vlasti prilikom interniranja i transportiranja Srba iz NDH u Srbiju. Prilikom hapšenja pojedinaca događali su se i veliki propusti. Tako su, na primjer, prilikom prvog hapšenja u srpnju 1941. g., uhapšeni i otpremljeni u Srbiju Milan i Marija Sekulić, prilično imućni punac i punica djelatnog satnika Hrvatskog domobranstva Dragana Mikuša u Novoj Gradišci. On piše molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu u kojem zahtijeva da im se imanje vrati te da im se vrate novci koji su im oduzeti u logoru u Capragu.⁴⁵

Iza trgovaca i imućnijih građana na redu su bili seljaci prosječnog ili slabijeg imovnog stanja. Na području kotara Nova Gradiška već je 18. lipnja Ivo Milatić, student veterine, izradio brojčani popis srpskih obitelji za grad Novu Gradišku te za općine Rešetari, Stara Gradiška, Nova Gradiška – vanjska i Cernik. Na čitavom tom području bila je 391 pravoslavna obitelj, a ukupna vrijednost njihove imovine iznosila 61.727.000 dinara. Iako je očito postojao plan za iseljavanje spomenutih Srba, do iseljavanja u Srbiju ipak nije došlo.⁴⁶ Pojedina sela solunskih dobrovoljaca u slatinskoj i virovitičkoj Podravini još nisu bila iseljena. O predradnjama pri iseljenju tih mjesta govori dopis Ivana Martinčevića, djelatnika Državnog ravnateljstva za ponovu koji je početkom kolovoza 1941. g. posjetio Viroviticu i Podravsku Slatinu. Kotarski predstojnik u Virovici zamolio je čak i prisustvo vojske pri iseljavanju, budući da su pravoslavna sela, koja još do tada nisu bila iseljena, bila *okružena velikim šumama*.⁴⁷ Početkom kolovoza 1941. g. iseljeni su srpski seljaci iz općine Špišić Bukovica. Radilo se o šest obitelji iz sela Okrugljača koje su, prema svemu sudeći, bile poprilično imućne (neke od njih su imale i preko 50 jutara zemlje)⁴⁸. Iz općine Gornji Miholjac u kotaru Slatina iseljen je 51 Srbin (13 kućanstava) iz sela Gornji Miholjac, Novaki i Starin početkom kolovoza 1941. g.⁴⁹ Dana 5. kolovoza u logor Caprag poslane su 62 osobe s područja općine Nova Bukovica, 6. kolovoza u isti logor iz općine Čeralije i Nova Bukovica također 40 osoba, 7. kolovoza iz općina Podravska Slatina, Gornji Miholjac, Nova Bukovica i Čeralije 37 osoba, a 23. kolovoza iz različitih mjesta kotara Podravska Slatina 64 osobe.⁵⁰ Iz Daruvara je 5. kolovoza iseljeno 15-ak obitelji, a njihova je imovina zaplijenjena u korist NDH. Nije jasno jesu li te obitelji iseljene preko logora ili direktno u Srbiju budući

da u popisima preseljenika preko logora nema informacije o organiziranom preseljavanju u tome vremenu iz kotara Daruvar.⁵¹ U virovitičkom kraju postojala su i sela koja su bila nastanjena starosjedilačkom srpskim stanovništvom. Radilo se o naseljima smještenim uz obronke Bilogore ili u papučkom prigorju (Cabuna, Rezovac, Pčelić, Suhopoljska Borova, Slavenska Pivnica, Gvozdanska i Pepelana, Stara Krivaja, Nova Krivaja i Klisa) te pojedinim selima u virovitičkoj Podravini (Budanica, Dijelka, Gačište, Naudovac).⁵² Ta su sela iseljavana uglavnom kasnije od dobrovoljačkih naselja. Dana 19. kolovoza 1941. g. iseljeno je 45 osoba (11 obitelji) iz sela Pčelić⁵³, a 25. kolovoza iseljeni su seljaci općine Pivnica (sela Klisa, Nova Krivaja, Stara Krivaja, Gvozdanska i Pivnica). U logor Bjelovar iseljeno je 27 obitelji koje su brojale između dva i 23 člana. Na njihova imanja postavljeni su kao povjerenici njihovi susjedi koji nisu iseljeni.⁵⁴ Nije sasvim jasno po kojem su ključu jedni iseljeni, a drugi ne, iako su i jedni i drugi Srbi. Vrlo je vjerojatno da su iseljeni oni koji su bili boljeg imovnog stanja. Istog dana iseljeno je još stanovnika iz sela Pčelić.⁵⁵ U logor u Bjelovaru dana 25. kolovoza pristiglo je 553 Srba iz Virovitice i okolice. Njih 29 bilo je iz grada Virovitice, 183 ih je bilo iz općine Pivnica (Pivnica, Klisa, Krivaja, Gvozdanska), 169 iz općine Suhopolje (stanovnici iz Pčelića, Suhopolja, Borove, Rezovca, Trapinske) i 172 iz općine Cabuna (sela Cabuna, Naudovac, Gačište, Trново Polje, Budanica, Jugovo Polje)⁵⁶. Naknadno je primljeno u logor 27. kolovoza 1941. g. troje Srba iz Virovitice, troje iz sela Klisa i jedan iz Borove.⁵⁷ Prema popisu logora Bjelovar vidljivo je da se 102 srpske obitelji iz kotara Virovitica nalaze 22. rujna u logoru.⁵⁸ Iz otpremnica za Srbiju iz logora Bjelovar vidljivo je da su Srbi iz okolice Virovitice otpremljeni u Srbiju 26. rujna 1941. g.⁵⁹ Istih dana, krajem kolovoza, iseljene su

⁴⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7625/41.

⁴⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 460, 6227/41.

⁴⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 50/41.

⁴⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 452, 3746/41.

⁴⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 459, 5896/41.

⁴⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7625/41.

⁵⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, b.b.

⁵¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 543, 41313/41.

⁵² Iz popisa koji postoji u fondu Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je da je do određenog vremena (koje se ne može točno ustanoviti, ali koje je moralo biti kraj kolovoza ili početak rujna) preko iseljeničkih logora iseljeno iz kotara Virovitica 234 osobe. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, b.b.)

⁵³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 470, 9780/41.

⁵⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 473, 11031/41.

⁵⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504, 22696/41.

⁵⁶ Iz općine Cabuna iseljeno je, prema popisu koji je načinjen krajem 1941. g., 195 osoba ili 44 obitelji. Od toga ih je 16 napustilo samostalno područje općine Cabuna, dok su ostali prisilno iseljeni. Interesantan je podatak da se do kraja 1941. g. vratilo 6 obitelji iz internacije. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 544, 41833/41.)

⁵⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 473, 10866/41.

⁵⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 487, 16944/41.

⁵⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18087/41.

i kolonističke crnogorske kuće iz Brezovice i Nove Brezovice u virovitičkom kraju. 29 Crnogoraca bilo je tada deportirano u logor Požegu.⁶⁰

Uvjeti internacije u logorima i molbe za puštanje iz logora

Logori su bili osnovani u Capragu, Bjelovaru i Požegi. Logor u Capragu nalazio se na glavnoj željezničkoj pruzi Beograd–Zagreb, udaljen oko pet kilometara od Siska prema Hrvatskoj Kostajnici. Osnovan je početkom srpnja i djelovao je do kraja rujna 1941. g. Logor u Bjelovaru osnovan je 10. srpnja 1941. g. Logor je bio smješten u Sjedinjenom paromlinu, a zatvoren je potkraj listopada 1941. g. Kompetenciju nad logorom preuzela je Ustaška nadzorna služba koja je jedan dio preostalih zatočenika pustila, dok je drugi dio upućen u logor Jasenovac.⁶¹ Jedan od najvećih logora koji je služio za smještaj useljenika i iseljenika bio je logor u Požegi. Logor je osnovan 9. srpnja (iako je praktički primao zatočenike od 1. srpnja) i radio je do 20. listopada 1941. g., a definitivno je prestao s radom 18. studenog 1941. g. Svaki transport koji je putovao iz sabirališta u logor trebao je imati barem tri čuvara u svakom vagonu. Prilikom dolaska u logor izvršen je osobni pregled iseljenika, da u logor ne bi unosili zabranjene stvari (propagandni materijal, knjige, slike, fotoaparate, oružje). U logore se nije smjelo unijeti više od 500 dinara po osobi, a oduzimanje vrijednosti vršilo se pod vidom pohrane i zapisnički kako bi se kod osoba steklo uvjerenje da će im stvari biti čuvane. Dovoženje iseljenika koji su se prikupljali u logorima vršeno je posebnim transportima koji nisu išli ustaljenim željezničkim redom vožnje.⁶² Neurednosti u slanju iseljenika u iseljeničke logore bile su uobičajena pojava. Tako logor Caprag šalje Državnom ravnateljstvu za ponovu dopis u kojem ih obavještava o propustima prilikom transportiranja zatočenika. Od nedostataka se ističu činjenice da zatočenici nemaju ni pokrivače, ni posteljine, da im je prilikom transporta oduzet sav novac, hrana i prtljaga, da ne postoje transportne liste iseljenika, a da pratioci koji dovode iseljenike u iseljeničke logore nemaju nikakve informacije ni o približnom broju ljudi koje su doveli, da se upućuju ljudi koji nemaju nikakve veze s iseljenicima (dakle, transporti koji su namijenjeni za Jadovno, Pag...), da se dovode ljudi koji su zatražili prijelaz na rimokatoličku vjeru, da se dovode službenici koje nadležno ministarstvo nije razriješilo dužnosti i da iseljenici podnose molbe za ostanak u NDH koje Državno ravnateljstvo za ponovu nije u stanju riješiti u nekom razumnom roku.⁶³ Uvjeti u logorima bili su više nego loši.

Prema izvještajima Odjela za iseljavanje mnoge su obitelji prilikom dopremanja u logor bile temeljito opljačkane, a bilo im je obećano da će im novac biti vraćen prilikom dolaska u Zemun. U više slučajeva interniranima je bilo zapriječeno ponijeti veće količine prtljage pod prijetnjom da će njihovi rođaci koji su ostali u svojim kućama biti poubijani. Navodno je mnogo ljudi u logorima bilo batinano, a bolja odjeća i rublje su im bili oduzeti. Ustaše su zavaravali zatočenike da će ih sve otpremiti u jedan njemački logor gdje će ih Nijemci opljačkati, pa im je stoga bolje da svoje stvari ostave ovdje, u Hrvatskoj.⁶⁴

Iseljeničkim logorima u Bjelovaru, Capragu i Požegi stizale su brojne molbe za puštanje pojedinaca iz logora. Redovito su ih podnosili članovi obitelji, suseljeni, ali i sami pojedinci koji su se nalazili u logoru. Veći dio molbi nije bio taksiran pa ih je zapovjednik logora vraćao moliteljima na taksiranje. Međutim, kada bi se molbe vratile taksirane, već bi bilo kasno za povratak interniranih u sela, budući da su u međuvremenu iseljeni. Primjer iz sela Cabune govori o takvoj praksi. Sedam žitelja sela Cabune molilo je za povratak kući njihova suseljana Ljubomira Korjanovića koji je bio zatočen u iseljeničkom logoru u Bjelovaru. U molbi su istaknuli kako se Korjanović *lijepo odnosio prema Hrvatima i Nijemcima i kako je bio član Dobrovoljnog hrvatskog vatrogasnog društva*. Zapovjednik logora poslao je 12. rujna molbu natrag na taksiranje tako da se molba vratila u logor Bjelovar tek 27. rujna. Zapovjednik logora je tada ustvrdio da se *molbi ne bi trebalo izaći u susret pošto je ista prekasno podnešena, a imenovani su već odseljeni u Srbiju*.⁶⁵ Svetislav Legen iz Klise molio je puštanje tasta Tadije Legena i strica Cvetka Legena iz logora u Bjelovaru. U molbi je isticao njihovo korektno vladanje prema Hrvatima, želju čitavog sela Klise da prijede na rimokatoličku vjeru i *želju Poglavnika da se prestane sa svim progonima*. Da bi otežao s eventualnim puštanjem spomenutih, zapovjednik logora Bjelovar tražio je prvo bilježovanje, a potom i mišljenje ustaškog tabora i općinskog poglavarstva u Pivnici Slavonskoj.⁶⁶ Hrvati sela Rezovac u virovitičkom prigorju Bilogore mole za puštanje obitelji Marka Rončevića koji se *nikada nije isticao kao Srbin i uvijek je glasovao za našeg kandidata, a nikada za srpskoga*. Također, nikada nije pripadao niti jednoj srpskoj ili jugoslavenskoj organizaciji. Molbu je potpisalo deset Hrvata iz sela Rezovac.⁶⁷ Neki su i sami pisali svoje molbe iz logora. Aleksa Plačković iz Pčelića kod Virovitice tako je molio zapovjedništvo iseljeničkog logora u Bjelovaru da njega i suprugu pusti iz logora budući da su oduvijek surađivali s

⁶⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 468, 8936/41. Vidljivo je da je Crnogorski komitet reagirao da se neki od Crnogoraca puste svojim kućama, ali nije jasno je li spomenuto postignuto. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 537, 38399/41.)

⁶¹ Dizdar, 1990., str. 105-106.

⁶² Milošević, 1981., str. 140-141.

⁶³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 464,

7792/41.

⁶⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7617/41.

⁶⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 494, 19243/41.

⁶⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 494, 19244/41.

⁶⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 488, 17203/41.

Hrvatima, predali molbu za prijelaz na rimokatoličku vjeru i budući da mu je supruga već dvije godine šlagirana.⁶⁸ Molba je očito prekasno poslana jer je Plačković iseljen, kako stoji u rješenju. Ljuban Legen skoro je bio kažnjen zbog pisanja molbe za puštanje kući strica Laze Legena i njegove uže obitelji. Naime, u svojoj molbi, koju je pisao ustaški povjerenik za grad i kotar Viroviticu, naveo je da će puštanjem kućama njegovih najbližih biti *udovoljeno i intencijama našega Poglavnika, koji želi, da se sa svima progonima prestane*, kao što je navedeno i u molbi za Tadiju i Cvetka Legena. Ustaški povjerenik za grad i kotar Viroviticu izjavio je, kada je pozvan na odgovornost, da su riječi o progonima *obična omaška pera*.⁶⁹ Kod pojedinih molbi reagirao je i župan Velike župe Baranja. Tako je kod molbe Vase Solara iz Pčelića za suprugu Anu Solar, župan preko kotarskog predstojnika u Virovatici reagirao da se iz NDH trebaju *odstraniti samo tvrdokorni Srbi, a ostali pokatolicizirati i odgajati u hrvatskom i katoličkom duhu*.⁷⁰ Međutim, ničije intervencije nisu pomagale. Kad je netko bio uhapšen, uglavnom je ostajao u logoru do sprovođenja u Srbiju. Ana Solar je iseljena 26. rujna u Srbiju. Bilo je i slučajeva da su pojedinci bili u miješanim brakovima. Tako je Kata Vudrag, udana Popović, Hrvatica, bila internirana zajedno sa svojim suprugom i dvoje djece. Njezina majka Ljubica iz Budanice moli da dotična bude puštena na uzdržavanje kod nje, tj. u zajedničko kućanstvo s njezinom obitelji. Dakako da to nije odobreno pod izlikom da se članovi obitelji ne smiju razdvajati, pa je Ljubica zajedno s mužem i djecom iseljena u Srbiju.⁷¹ Rijetke su molbe pozitivno rješavane. Tako je molba Danice Tomić iz Virovitice, podnesena u logoru u Bjelovaru, naišla na sažaljenje kod zapovjednika logora. Naime, Danica je bila stara žena, rimokatolikinja u braku sa pravoslavcem koji se nije ogriješio o Hrvate pa je zapovjednik logora iskazao mišljenje da bi navedenu trebalo pustiti. Međutim, rješenje za supruga, kćer i unuku Danica Tomić nije dobila.⁷² I molba Steve Gruičića iz Nove Gradiške pozitivno je riješena. On u svojoj molbi navodi da je i prije rata bio nacionalsocijalist i da je slao telegram Hitleru 1938. g. za njegov rođendan, pa je na temelju toga pušten iz logora Caprag.⁷³ U logoru su se našli zabunom i pojedini Crnogorci. Tako je žandar Simo Rajčević također bio u logoru, iako nije kao dobrovoljac dobio zemlju, već ju je kupio svojim novcem. Preko Crnogorskog nacional-

nog komiteta tražio je da se vrati sa svojom obitelji kući.⁷⁴ Nije poznato kako je molba riješena.

Bilanca iseljenih

Prema istraživanjima S. D. Miloševića, broj iseljenih Srba s područja NDH preko logora u Capragu, Požegi i Bjelovaru iznosio je 17756, s tim da je iz logora Caprag preseljeno 5076 interniranih, iz logora Požega 5821, a iz logora Bjelovar 4693, dok je iz sabirališta u Zagrebu preseljeno 2166 zatočenika.⁷⁵ Miodrag Bjelić došao je do brojke od 8178 Srba koji su ušli u logor u Požegi. Prema njegovim istraživanjima, njih 438 ondje je ubijeno.⁷⁶ Tijekom razdoblja od srpnja do početka listopada 1941. g. iz logora u Capragu, Bjelovaru i Požegi organizirana su 32 transporta u četiri etape: tri u prvoj (6.-17. srpnja), 24 u drugoj (1.-25. kolovoza), dva u trećoj (4. i 7. rujna) i tri u četvrtoj (26.-28. rujna). Iz Zagreba su otpremljena tri transporta, iz logora Caprag deset, iz logora Bjelovar devet, a iz logora Požega deset transporta. Posljednji transport organiziran je sredinom listopada iz logora Požega u kojem je bilo 460 osoba.⁷⁷ Preko iseljeničkih logora s područja kotara Nova Gradiška iseljeno je 112 Srba, s područja kotara Novska osam Srba, s područja kotara Pakrac dva, iz slatinskog kotara 149, a iz virovitičkog 116.⁷⁸ Međutim, ove se brojke ne slažu s brojkama koje su navedene u transportnim listama po kotarevima za logor u Sisku i sačuvanim transportnim listama logora u Požegi i Bjelovaru. Prema ovim transportnim listama iz kotara Daruvar iseljeno je u dva navrata preko logora u Capragu 14 (11. srpnja 1941.) i troje (17. kolovoza 1941.) ljudi. Iz kotara Nova Gradiška u dva navrata 13. srpnja 13 osoba i 13. kolovoza 108 osoba, iz kotara Novska u četiri navrata (12. srpnja 10 osoba, 14. srpnja jedna osoba, 5. kolovoza 28 osoba i 23. kolovoza tri osobe), iz kotara Podravska Slatina u četiri navrata (15. srpnja 24 osobe, 5. kolovoza 62 osobe, 6. kolovoza 40 osoba, 7. kolovoza 37 osoba i 23. kolovoza 64 osobe), iz kotara Pakrac 26 osoba 13. srpnja, iz kotara Virovatica u jednom navratu (10/11. srpnja) četiri osobe.⁷⁹ Iz logora u Capragu iseljeno je 27. rujna 40 Srba iz okolice Podravske Slatine i Voćina.⁸⁰ U logor u Bjelovaru došle su 12. srpnja

⁷⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 485, 16112/41.

⁷⁵ Milošević, 1981., str. 158.

⁷⁶ Bijelić, 2008., str. 32. Dana 26./27. kolovoza došlo je do sukoba između stražara u logoru Požega i logoraša, što je dovelo do likvidacije 438 zatočenika.

⁷⁷ Lisac, 1956., str. 145.

⁷⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, useljavanje-iseljavanje – logori, kutija 1776; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 473, 11063/41 (izvještaj od 3. rujna 1941.)

⁷⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, transportne liste primljenih po kotarevima za srpanj i kolovoz 1941. u logoru Caprag, kutija 1840.

⁸⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 493, 18605/41. Iz jednog dokumenta prije vidljivo je da je u logor u Capragu došlo 63 Srba iz okolice Voćina i Slatine 11. rujna 1941. g. Jedan dio njih je, dakle, iseljen 27. rujna 1941. g. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 478, 12913/41.)

⁶⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 488, 17203/41.

⁶⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 488, 17203/41.

⁷⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504, 22696/41.

⁷¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 488, 17203/41.

⁷² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 485, 16112/41.

⁷³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 456, 5252/41.

1941. g. jedna osoba iz Nove Gradiške, dvije osobe iz Virovitice i četiri osobe iz Podravske Slatine.⁸¹ Iz logora Bjelovar iseljeno je 8. kolovoza u Srbiju 17 Srba iz okolice Virovitice (Naudovac, Budanica i Cabuna)⁸², a 26. rujna oko 560 Srba također iz okolice Virovitice.⁸³ Iz logora Požega 24. kolovoza transportirano je u Srbiju 39 stanovnika iz Pčelića kod Virovitice⁸⁴ koji su u logor bili stigli 20. kolovoza.⁸⁵ Dakle, prema ne sasvim pouzdanim i potpunim podacima, preko logora u Capragu iz zapadne Slavonije je 1941. g. iseljeno 477 osoba, iz logora Bjelovar 577 osoba, a iz logora u Požegi 39 osoba iz zapadne Slavonije. To bi značilo da je legalnim transportima iz iseljeničkih logora preko granice u Srbiju transportirano 1093 Srba iz zapadne Slavonije.

Samostalna iseljavanja

Pojedinačna samostalna iseljenja u Srbiju s područja NDH legalno je ostvarilo 297 srpskih obitelji sa 144 muška člana, 312 ženskih i 347-ero djece.⁸⁶ Podatke po kotarevima ne posjedujemo, a iseljavanja je moguće pratiti samo prema molbama onih koji su se željeli iseliti.⁸⁷ Dakako da je ilegalnih iseljenja bilo zasigurno znatno više. Razlozi iseljavanja uglavnom su bili egzistencijalne prirode. Osim toga, u samostalnom iseljavanju pojedinci su mogli na neki način sačuvati barem dio svoje imovine. Otpuštanje Srba iz službe uslijedilo je nakon naredbe MUP-a od 10. svibnja 1941. g. Prvenstveno se time mislilo na Srbe i njihove potomke koji su doselili na područje Hrvatske nakon 1. siječnja 1900. g. Također se isticalo da od ostalih Srba treba otpustiti one koji su se isticali protuhrvatskim radom, a oni koji budu zadržani ne smiju se naći na vodećim položajima. U pogledu njih morali su biti izneseni razlozi zbog kojih bi trebali biti zadržani u službi.⁸⁸ Kako su u državnim službama, posebno na željeznici, uslijedili otkazi Srbima, jedan dio otpuštenih sam se prijavio za seljenje u Srbiju, nadajući se da će ondje lakše naći posao. Tako je 14. srpnja Stevo Rađenović, šumar iz Novske, budući da kao pravoslavac nije mogao naći službu u NDH, odlučio preseliti u Srbiju. Kotarsku oblast u Novskoj tražio je da preko nje dobije dozvolu za iseljenje iz NDH u Srbiju zajedno s obitelji. I Nikola Obrenović i Milan Maričić,

umirovljeni preglednici financijalne straže s 38 i 40 godina u Daruvaru, ostali su bez posla. Nadajući se da će u Srbiji naći posla, mole Državno ravnateljstvo za ponovu da im odobri iseljenje iz NDH zajedno s obiteljima.⁸⁹ Molbe ovakvog tipa su uglavnom rješavane pozitivno. Bilo je i onih molbi koje su rješavane pozitivno zbog političkih opredjeljivanja. Tako Đuro Čučković iz Daruvara moli dozvolu za iseljenje nakon što je umirovljen. Ustaški logor u Daruvaru predlaže da Ravnateljstvo za ponovu što prije izda dozvolu za iseljenje, budući da je Čučković *veliki Srbin i nepoćudan element, pa bi bilo poželjno da što prije ode*.⁹⁰ Poseban je slučaj kada su iseljenici željeli prilikom iseljenja izvršiti i zamjenu objekata. Petar i Sofija Pavlović su sredinom srpnja 1941. g. podnijeli molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu za iseljenje i razmjenu objekta u Podravskoj Slatini s nekim objektom u Srbiji. Je li molba povoljno riješena, nemam podataka.⁹¹

Bilo je i onih koji su se iseljavali, iako se uopće nisu javili kotarskoj oblasti ili Državnom ravnateljstvu za ponovu. Tako je 12 Srba (bez obitelji) iz sela Pčelić otišlo od svoje kuće s njemačkim propusnicama u Beograd, o čemu kotarska oblast u Virovitici obavještava Državno ravnateljstvo za ponovu.⁹² Slično je bilo i s pojedincima iz općine Đulaves u kotaru Daruvar.⁹³

Molbe za ostanak u NDH upućene od kuće

Bilo je mnogo onih koji su na svaki način željeli ostati u NDH. Preplašeni nakon prvih hapšenja i odvođenja u internaciju, Državnom ravnateljstvu za ponovu molitelji ili sami ili preko trećih osoba šalju molbe da ne bi bili iseljeni iz NDH. Budući da se priča o iseljavanju solunskih dobrovoljaca i pojedinih istaknutih stanovnika kotara Slatine ubrzo raširila Slatinom, već 16. srpnja 1941. g. rimokatolički župnik iz Podravske Slatine moli da se poštede određene srpske obitelji u Slatini koje, kako on navodi, *u vrijeme borbi proti beogradskom režimu su politički surađivali s Hrvatima, a uz to su i podnijeli molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeru*. Radilo se o dva učitelja pučke škole u Slatini, slatinskom mesaru, umirovljenom kotarskom pisaru i umirovljenom kancelistu kotarskog suda u Podravskoj Slatini i njihovim obiteljima.⁹⁴ Očito su se vrlo brzo širile informacije o tome tko je na popisu onih koje treba iseliti u Srbiju. Supružnici Mijo Šagovac i Jelisaveta Špoljarić, Hrvati po nacionalnosti, ali po vjeri pravoslavci

⁸¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 449, 2795/41.

⁸² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 459, 6023/41.

⁸³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18087/41.

⁸⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 470, 9678/41.

⁸⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 465, 8222/41.

⁸⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, useljavanje-iseljavanje – logori, kutija 1776.

⁸⁷ Za kotar Daruvar postoji fragmentarno sačuvan popis molbi za samostalno iseljavanje.

⁸⁸ Jelić-Butić, 1978., str. 165.

⁸⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3283/41.

⁹⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 453, 4192/41.

⁹¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 445, 1485/41.

⁹² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 487, 16651/41.

⁹³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 492, 18209/41.

⁹⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 444, 1093/41.

(budući da su ušli u drugi brak u koji su mogli stupiti jedino u pravoslavnoj crkvi), našli su se na popisu onih koje bi trebalo iseliti s područja Novske. Njih oboje mole da ih se ne deportira budući da su postali pravoslavci iz spomenutog razloga.⁹⁵ Nakon masovnog hapšenja u Novoj Gradišci u noći s 11. na 12. kolovoza 1941. g. pojedini Srbi šalju molbe za ostatak u NDH. Tako Stevo Koruga, iako je prisilno penzioniran u svibnju 1941. kao Srbin, ističe u svojoj molbi činjenice da je oženjen Hrvaticom, da je svoje dijete krstio u rimokatoličkoj crkvi, da je odgojen među Hrvatima i da je glasao za listu Vladka Mačeka 1938. g. te da u Srbiji *nema što tražiti tim više što sam za njih uvijek bio prečanin i Švabo*.⁹⁶ I Milorad Sekulić, penzionirani službenik gradiške imovne općine moli također, nakon događaja u noći s 11. na 12. kolovoza, ostatak u NDH. Međutim, on se sa suprugom želi iseliti u Zemun, a kuću u Novoj Gradišci želi dati u najam. Sekulić je dobio preporuku ustaškog stožera i stožernika Milana Lukca.⁹⁷ Teodor Baždar iz Prvče kod Nove Gradiške ističe kako je njegova obitelj u Prvči već sigurno 500 godina, budući da su mu preci živjeli po 135 i 182 godine (!), a u molbi ističe i svoju medalju austrougarske vojske iz Prvog svjetskog rata.⁹⁸ Možda je najimpresivnija molba Ljubice Čirimović, učiteljice iz Pakraca, koju je upravela prema Poglavniku. Ona ga u pismu moli *tri puta za ljubav svojeg djeteta* (14 godina) da nju i supruga ne iseljava iz Pakraca preko Drine. Kao i prethodni molitelji, i Ljubica Čirimović ističe kako je uvijek voljela Hrvate, rimokatoličku crkvu, kako je djeci kao učiteljica dopuštala da se iskazuju kako žele, kako poznaje bolje hrvatsku povijest od srpske te kako je i njezin suprug uvijek bio ispravan u odnosu prema Hrvatima.⁹⁹ Stevo Mišljenović iz Podravske Slatine spreman je prijeći i na rimokatoličku vjeru zato da bi ostao u NDH¹⁰⁰, a trgovac Savo Božić iz Virovitice je u braku s Hrvaticom i prešao je na rimokatoličku vjeru, pa kao i prethodni moli da ostane u NDH. Uz njegovu molbu stoji i potvrda Ustaškog logora u Virovitici da se *nikada nije isticao kao Srbin*.¹⁰¹ Posebno je zanimljiva molba inženjera agronomije Aleksandra Jovanovića, nekadašnjeg vlasnika kupališta u Daruvaru. On je kupalište u srpnju 1941. g. prodao NDH koja ga je postavila kao čuvara. U ugovoru se obavezao da će podići i luksuzan hotel u kupalištu, pa moli Poglavnika da njega i njegovu obitelj poštedi od iseljavanja.

⁹⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 786/41.

⁹⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18104/41.

⁹⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18104/41.

⁹⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 537, 38305/41.

⁹⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18104/41.

¹⁰⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18104/41.

¹⁰¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18104/41.

Uz to ističe kako je prešao na rimokatoličku vjeru jer je došao do uvjerenja da je *grčko-istočna vjera bila glavni uzrok razdvajanja Hrvata i Srba na teritoriju Hrvatske i najglavnija zaprijetka njihovoj asimilaciji i najveći oslonac neumjesne veliko srpske ideje u Hrvatskoj*.¹⁰² Iz svih je molbi jasno vidljivo koliko je pojedincima bilo teško ostaviti svoju imovinu i kolik je strah vladao među stanovništvom nakon prvih iseljavanja. Odlazak u neizvjesnost u zemlju u kojoj jedan dio podnositelja molbi nikada nije bio svakako je predstavljao velik problem. Spomenuta molba Steve Koruge otkriva zapravo stavove većine Srba u NDH. Srbi u Srbiji uvijek su Srbe preko Drine smatrali prečanima i Švabama. Odlazak u Srbiju svakako je bio posljednji izlaz iz novostvorene situacije. O tome zapravo svjedoči i relativno malen broj molbi za iseljenje iz NDH.

ODUZIMANJE IMOVINE SRBIMA NA PODRUČJU ZAPADNE SLAVONIJE 1941. GODINE

Popisivanje imetka iseljenih Srba, postavljanje povjerenika na srpskim posjedima i u objektima i grabež za imovinom

a) Postupak nakon uhićenja s imovinom uhićenika i primjeri oduzimanja privatne imovine

Nakon hapšenja pojedinaca dva izaslanika imala su zadatak prepisati cjelokupnu imovinu u stanu iseljenika, i to u dva primjerka. Originalan primjerak slan je Državnom ravnateljstvu za ponovu. Popisivana je sva imovina, dakle rađen je popis pokretne i nepokretne imovine. U dva primjerka sastavljao se i popis stoke s podacima kome je pripadala, a potom je razvrstana po vrsti i vrijednosti. Sve prehrambene namirnice prevožene su u magazin, tj. u mjesto gdje se nalazilo sabiralište. Imovina se iznosila iz stana i vršila se njezina procjena. Kućni inventar stavljao se u magazine, skladišta, tako da bi ga zainteresirani mogli kupiti. Tako je, na primjer, posebno stavljena spavaća soba, a posebno kuhinja. Također su odvojene odjeća i obuća. Ukoliko kućni inventar nije bio vrijedan, ostajao je u seljačkim kućama zato da bi mogao poslužiti za upotrebu prolaznim useljenicima. Posebno vrijedni predmeti, poput crkvenih ili manastirskih, čuvani su u bankama ili poreznim uredima. Ustaške su vlasti, nakon popisivanja imovine, zapečatile stan uz prijatnju ukućanima ili susjedima kojima je predana imovina na čuvanje da oni snose moralnu i materijalnu odgovornost ako zapečaćene prostorije budu provaljene. Ključevi su ostavljani na sigurnom mjestu, najčešće u kotarskoj upravi, a njima su mogli

¹⁰² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 18111/41. Iz dokumenata iz kasnijeg razdoblja vidljivo je da je u kupalištu postavljen drugi povjerenik, na što se Jovanović žali, ali čini se, bez uspjeha. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 527, 34076/41.)

raspolagati samo oni kojima je imovina predana na čuvanje. Što se tiče imovine seljaka u selima koja su ponekad čitava iseljena, ona je predana na čuvanje općinskoj upravi ili za to osnovanom užem odboru sastavljenom od pojedinih seljaka. Imovina imućnih seljaka i građana bila je prva na redu. Tako su oduzimate trgovačke i obrtničke radnje, industrijska postrojenja i apoteke. Poslije obavljene inventure, ta su poduzeća davana na upravu odboru od tri do pet članova na čelu kojeg je stručnjak koji je po nacionalnosti morao biti Hrvat. Ponekad nije bilo stručnjaka koji bi bio Hrvat, pa se rad u poduzećima znao i obustavljati. Zato da bi imovinu sačuvali, ustaške su vlasti postavljale privremene upravitelje na posjedima iseljenih Srba. Oni su postavljeni po hitnom postupku u svim bivšim srpskim poduzećima i na crkvenim imanjima, i to kako na posjedima, tako i u zgradama. Privremene upravitelje postavljale su gradske i kotarske vlasti na temelju odluke Državnog ravnateljstva za ponovu. Na poljoprivrednim imanjima privremeni upravitelji imali su zadatak poduzeti i izvršiti pripremne radove za ubiranje ljetine, a potom i obaviti sjetvu i druge radove.¹⁰³ Tako su u Suhopoljskoj Borovi postavljeni odmah nakon iseljavanja Srba, 25. kolovoza, povjerenici. Budući da je država bila u rasulu i nije plaćala svoje povjerenike, povjerenici su tražili da im se plati u naturi, tj. da dobiju imanja na kojima su postavljeni kao povjerenici.¹⁰⁴ Privremeni upravitelji su, kao što je spomenuto, postavljeni u radnje trgovaca nakon njihova odvođenja. Međutim, ponekad je postavljanje povjerenika ili upravitelja bio dugoročan proces. Tako je nakon hapšenja trgovaca i obrtnika u Novoj Gradišci s 11. na 12. kolovoza 1941. g. nastao problem vođenja radnji koje su zapečaćene i na taj način ostale neupotrijebljene. Štoviše, pojavio se problem nedostatka trgovina i obrtnika, a samim time i odvijanja svakodnevnog života, pa je Povjereničtvo Državnog ravnateljstva za ponovu u Novoj Gradišci predložilo da se što prije te trgovine na javnim dražbama prodaju, budući da ima dovoljan broj reflektanata za zakup tih radnji.¹⁰⁵ Slični su se problemi javljali i na slatinskom području, odakle je Ivan Martinčević izvještavao Državno ravnateljstvo za ponovu da trgovina manufakturnom robom u gradu propada budući da je roba ugrožena od moljaca, a spominje i nekoliko gostionica i dućana u okolici grada koje bi, prema njegovu mišljenju, trebalo izdati u zakup doseljenim Slovencima ili lokalnom stanovništvu.¹⁰⁶ Interes za trgovačke radnje bio je posebno velik jer je njihov broj u prvoj polovici 20. stoljeća bio ograničen, a u manjim mjestima i seoskim sredinama uglavnom je garantirao relativno sigurnu zaradu. Tako je Dragutin Katušić, koji je bio postav-

ljen za privremenog upravitelja trgovine Radivoja Trifkovića u Pivnici, želio kupiti trgovinu pod povoljnim uvjetima od Državnog ravnateljstva za ponovu. Međutim, nedugo nakon što je uputio molbu krajem kolovoza 1941. g., obitelj Trifković vratila se kući tako da je Katušić morao povući svoju molbu.¹⁰⁷ I u Daruvaru su postojale napuštene srpske i židovske gostionice. Zoltan Veber iz Daruvara tako traži dopuštenje za kupnju gostionice Srbina Rade Radosavljevića ili Židova Dušana Holzera.¹⁰⁸ Slična je situacija i na novskom području. Nakon odlaska triju istaknutih osoba iz Paklenice (paroha, jednog ratara i jednog trgovca), za trgovčevu zgradu zainteresirao se trgovac iz obližnje Voćarice, koji stanuje u iznajmljenoj kući, a koji je, prema pisanju općinskog poglavarstva u Novskoj, *po narodnosti Hrvat, pa je uputno da se njemu iznajmi zapečaćena trgovina trgovca iz Paklenice*.¹⁰⁹ Ponegdje je postavljen povjerenik i u radnji čiji vlasnik nije bio iseljen. Tako je gostioničar u Virovitici Milan Đaković molio da mu se iz lokala ukloni nadzor koji je vršio jedan useljeni Slovenac, budući da se *nikada nije politički isticao niti se izjavljivao za Srbina*.¹¹⁰ U nekim slučajevima pojedinci su uspjeli izigrati državu. Tako su Jovo i Sofija Štulić, trgovci iz Pakraca, nakon proglašenja NDH dobili povjerenika u dućanu. Sofija, koja je nekada bila rimokatolkinja, prelazi ponovo na rimokatoličku vjeru, a suprug joj prepisuje radnju. Nakon toga je državni povjerenik maknut iz njihova dućana.¹¹¹ Na području Daruvara vidljivo je da su 8. kolovoza već iseljeni (ili su sami iselili) pojedini istaknutiji Srbi. Tako je u samom Daruvaru iznajmljeno više kuća, radionica i lokala podobnim građanima grada Daruvara nakon odlaska sedam vlasnika Srba iz grada (među vlasnicima su SPD Privrednik, Srpska pravoslavna crkvena općina i pojedinci).¹¹² U Podrav-

¹⁰³ Milošević, 1981., str. 177-183.

¹⁰⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 542, 40533/41. Nakon dva mjeseca od postavljanja, povjerenici u Borovi nisu dobili plaću pa su s obzirom na svoje materijalne prilike tražili da im se plati zemljištem iseljenih Srba.

¹⁰⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 489, 17392/41.

¹⁰⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 539, 39450/41.

¹⁰⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 489, 17382/41. Trifkovića i njegovu obitelj iz logora u Bjelovaru izvukao je advokat Milan Badovinac iz Virovitice, koji je napisao preporuku samom zapovjedniku logora u Bjelovaru. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 470, 9934/41.)

¹⁰⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 495, 19609/41.

¹⁰⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 458, 5696/41.

¹¹⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 492, 12032/41.

¹¹¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 525, 33225/41.

¹¹² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 458, 5671/41. Interesantno je pismo koje je upućeno dva mjeseca ranije Predsjedništvu hrvatske vlade NDH od strane Hrvatske nabavlačko-privredne zadruge u Daruvaru, a tiče se jedne od podržavljenih kuća u Daruvaru. U pismu se prvo ističe kako je vlasnik kuće *neko Srbsko Privredno društvo u Zagrebu*, kako je korisnik kuće u centru Daruvara Tošo Radosavljević, koji je u zatvoru, *nanosio veliku štetu Hrvatima u Daruvaru* i kako je kuća u kojoj on ima svoju gostionicu i trgovinu nastala *velikom mukom hrvatskog naroda*. Potom se traži da ta kuća prijeđe u vlasništvo spomenute zadruge *zauvijek i besplatno jer nećemo više desno, a niti lijevo, već dok živimo sredinom, za svojim osloboditeljem, vodjom i Poglavnikom Dr. Antom Pavelićem, koji neka nas vodi*

skoj Slatini nakon iseljavanja Srba iz grada Logor ustaške mladeži 5. rujna 1941. g. traži za sebe zgradu bivše srpske parohije jer se zgrada nalazi *u središtu mjesta, prostorije su prikladne za namijenjenu svrhu, vrt se daje bez velikih troškova preurediti u vježbalište, a slobodni prostor do ulice moći će se s vremenom i po potrebi upotrebiti za izgradnju doma, dvorane ili slično*. Uz put Logor traži od zaplijenjene imovine tri pisača stola, stolice i pisaći pribor, knjige za omladinsku knjižnicu, ormare, pet-šest okvira za slike, fotografski aparat i pribor, glazbala i športske stvari.¹¹³ Sličan dopis šalje i Stožer muške ustaške mladeži za veliku župu Livac-Zapolje kada traži namještaj iz stanova iseljenih Srba u Novoj Gradišci.¹¹⁴ Stožer također traži i čilime i knjige koje su *zaplijenjene u vrijeme revolucije od Srba, Židova i Jugoslavena*.¹¹⁵ Posebno je zanimljiv dopis novogradiškog dobrotvornog gospojinskog društva u kojem se traži *dosta dobra, ali stara odjeća* koja je ostala nakon odlaska *grčko-iztočnjaka*.¹¹⁶ Sličan dopis šalje i kotarska oblast Daruvar koja također traži odjeću za siromašne.¹¹⁷ Za smještaj 500 siromašne bosanske djece koja su ostala bez roditelja, a koja bi trebala biti smještena u Suhopolje i Cabunu, kotarska oblast u Virovitici traži od općinskih vlasti u spomenutim mjestima da *sav prihod iz gospodarstva interniranih Srba* bude predan tim domovima. Tu molbu šalju i Državnom ravnateljstvu za ponovu. Kada je predmet došao na red za rješavanje u ožujku 1942. g. bio je *neaktualan*, prema zabilješci na dokumentu.¹¹⁸ Molbe za dobivanje srpske imovine pisale su i privatne osobe koje su smatrale da su na neki način zadužile novostvorenu državu i time zaslužile srpsku imovinu. Dopis Ivana Geslera iz Gornje Bukovice, oca palog ustaše Josipa Geslera, otkriva precizno izraženu želju za određenim katastarskim česticama koje je posjedovala nekada Srpska pravoslavna crkva. Dakako da se Gesler poziva na svojeg palog sina i na siromaštvo.¹¹⁹

Kod privatne imovine javljali su se problemi na napuštenim seoskim imanjima. Zemlju je trebalo zasijati, a stoku hraniti. U svim mjestima općine Cabuna gdje je bilo napuštene srpske imovine bili su smješteni jedan ili više ustaša koji su

zajedno sa seoskim knezom postavljali stražu i kontrolirali napuštenu imovinu Srba. Međutim, u cabunskom kraju, kao i u ostalim krajevima odakle su Srbi iseljeni, javljao se problem što učiniti sa sjetvom koja je tijekom ljeta trebala biti obavljena, ali i s napuštenom stokom iseljenih Srba. Naime, u selima u kojima još nisu bili kolonizirani novi stanovnici nije bilo nikoga tko bi mogao obaviti sjetvu na srpskim posjedima, a isto tako oni kod kojih je stoka bila pohranjena nisu imali dovoljno hrane da bi je prehranili pa je, stoga, općina Cabuna predlagala da se stoka što prije proda na javnim dražbama.¹²⁰ Imovina se stvarno prodavala. O tome svjedoče brojni dokumenti. Državno ravnateljstvo za ponovu punilo je tako državni proračun. Postoji tako, na primjer, popis iznosa koji su predani poreznom uredu u Podravskoj Slatini u korist Državnog ravnateljstva za ponovu kao utržak od prodanih predmeta, zaplijenjeni novac i slično. Tako su prodani dućan Miloša Blagojevića iz Slatine (očito jednog od najbogatijih slatinskih trgovaca i veleposjednika), svinje Miladina Radivojevića iz Gornjeg Miholjca, benzin, vino, kajsije i sijeno iseljenika ili stari glasovir¹²¹. Sav novac je odlazio, dakle, Državnom ravnateljstvu za ponovu. Poseban slučaj predstavlja naselje Jasenovac u kojem je u podržavljenoj imovini smješten najveći koncentracijski logor u NDH. Već je iz spisa od 18. rujna 1941. g. evidentno da je podržavljenu imovinu Ozrena i Jovana Bačića zauzelo Zapovjedništvo Ustaške obrambene službe. Štoviše, predsjedništvo vlade 2. listopada piše Državnom ravnateljstvu za ponovu da *se sve nekretnine i to ciglana, pilana te ostala poduzeća sa svim pripadnostima, dosadašnje vlasništvo Prometne zadruge Bačić Ozren i Jovan u Jasenovcu, koje se sada nalaze pod državnom upravom, predadu odmah u posjed ministarstvu unutarnjih poslova, ravnateljstvu za javni red i sigurnost*.¹²² Čini se da su i ostali napušteni objekti u Jasenovcu bili preuzeti od Zapovjedništva Ustaške obrambene službe kao stanovi budući da općinsko poglavarstvo u Jasenovcu nije moglo evidentirati što se u tim objektima od pokretnina nalazi.¹²³

Krajem rujna 1941. g. na području kotara Pakrac bilo je podržavljeno 17 zgrada, na području kotara Daruvar 14 zgrada, u kotaru Podravska Slatina deset zgrada, u kotaru Novska tri zgrade, u kotaru Nova Gradiška deset zgrada, a na području kotara Virovitica četiri zgrade.¹²⁴ Podržavljena su i srpska poduzeća u zapadnoj Slavoniji. Tako je u kotaru Daruvar podržavljeno 17 tvrtki, u kotaru Nova Gradiška 15 tvrtki, u

i podpomaže, a mi ćemo slušati, njegove zapovijedi izvršavati i požrtvovno raditi... Takvih molbi bilo je mnogo 1941. g. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 471, 10264/41.)

¹¹³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 481, 14198/41.

¹¹⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 489, 17393/41.

¹¹⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 528, 34567/41, 34568/41.

¹¹⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 509, 25031/41.

¹¹⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 522, 32172/41.

¹¹⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 528, 34668/41.

¹¹⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 539, 39620/41.

¹²⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 457, 5263/41.

¹²¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 522, 32000/41.

¹²² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 503, 22423/41.

¹²³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 494, 19134/41.

¹²⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504, 22697/41.

kotaru Novska šest tvrtki, u kotaru Pakrac osam tvrtki, a u kotaru Virovitica sedam tvrtki.¹²⁵

b) *Grabež i nelegalno prisvajanje privatne imovine*

Ustaške su vlasti na temelju odredbe objavljene od strane Državnog ravnateljstva za ponovu od 24. srpnja 1941. g. tijekom prve polovice kolovoza izradile popise osoba koje su od Srba kupile, primile na poklon ili čuvanje imovinu od početka 1941. g. Naime, Srbi su pokušavali na taj način novčiti svoju imovinu koju najčešće nisu mogli ponijeti sa sobom.¹²⁶ Neki su je, pak, predali na čuvanje susjedima Hrvatima, pa su je tako htjeli sačuvati za bolja vremena.¹²⁷ Osim toga, u toj odredbi bilo je naznačeno da svatko tko je samovoljno oduzeo ili prisvojio pokretnu imovinu s posjeda ili iz kuće bivšeg dobrovoljca, ili otišlog Srbina, istu vrati u roku od tri dana uz obavijest lokalnom poglavarstvu, i to pod prijetnjom da će inače protiv njega biti podignuta optužba pred pokretnim prijekim sudom.¹²⁸ Dana 7. kolovoza 1941. g. izašla je Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile NDH. Ovom se mjerom željelo spriječiti pljačkanje napuštene imovine, kao i njihovo bespravno naseljavanje. Općinske vlasti trebale su prijaviti svaki slučaj ispražnjenih imanja. Iz dokumenata se čini da je češće dolazilo do krađe napuštene srpske imovine. Još u vrijeme prevrata, u Starom Petrovom Selu u kuću dimnjačara Bogdana Budimirovića ušle su ustaške vlasti i proglasile je Ustaškim domom.¹²⁹ Bilo je i masovnijeg bespravnog postupanja sa srpskom imovinom. Tako općinsko poglavarstvo Nova Bukovica ni na koji način nije sudjelovalo u iseljavanju Srba ili u popisivanju njihove imovine. Prema dopisu iz općinskog poglavarstva u Novoj Bukovici možemo iščitati da je s područja samo te općine iseljeno pet naselja, od kojih su neka naselja relativno velika. Na ovom primjeru vidljivo je kako se u to vrijeme (ljetu 1941. g.) javlja dvojnost vlasti. Naime, ustaše su nakon iseljavanja stanovništva iz pet naselja općine Nova Bukovica još tri tjedna držali straže kod napuštene srpske imovine i nisu imovinu popisali kao što je bilo zapovjedbano od strane Državnog ravnateljstva za ponovu, već su je među sobom podijelili i raspačali, kako napominje općinsko poglavarstvo Nova Bukovica.¹³⁰ Primjer iz Jasenovca više je nego ilustrativan. Ondje je, naime, općinski

¹²⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504, 22697/41.

¹²⁶ Neki su Srbi u posljednji čas pokušavali prodati svoje lokale. Tako Svetozar Milojević iz Daruvara pokušava prodati svoj lokal Hrvatima Ferdi Lavičkom 28. srpnja 1941. g., pa Ferdo Lavička moli Državno ravnateljstvo za ponovu za dozvolu kupovine lokala. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 457, 4799/41.)

¹²⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 458, 5668/41.

¹²⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 460, 6273/41.

¹²⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 455, 4562/41.

¹³⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 462, 7308/41.

načelnik Nikola Vidaković odbio traženja časnika 13. ustaške bojnice da im stavi na raspolaganje sve kuće iseljenih Srba za smještaj više od 300 ustaša. Vidaković je zbog toga čak bio i vrijeđan. Međutim, 30. kolovoza je u Jasenovac stigao zapovjednik logora Stjepan Vlahović koji je tražio od Vidakovića da mu se izruče ključevi od svih stanova. Kad je Vidaković to odbio, Vlahović ga je pitao: *Nemamo mi vremena za piškaranje, dajete li ključeve ili ne?* Potom je konstatirao da će oni na neki način ionako ući u te kuće, pa mu je Vidaković uz potpis uručio ključeve iako je bio svjestan da su upute iz Državnog ravnateljstva za ponovu drugačije.¹³¹

c) *Oduzimanje crkvene imovine*

Imovina Srpske pravoslavne crkve na području zapadne Slavonije bila je veoma vrijedna. Posjedi pojedinih parohija i velik broj nekretnina predstavljali su primaran izvor za punjenje državne riznice. Državno ravnateljstvo za ponovu na početku svojeg djelovanja nije dalo sasvim jasne upute oko toga kako kotarske oblasti nakon uhićenja svećenika trebaju postupati s imovinom Srpske pravoslavne crkve i s predmetima koji se nalaze u crkvama. Kotarska oblast Daruvar stoga je 31. srpnja 1941. g. uputila upit Državnom ravnateljstvu za ponovu obavještavajući tu ustanovu da su oni (kotarska oblast) *na svoju ruku zatvorili crkve i općinskim bilježnicima dali za dužnost da kontroliraju i upravljaju crkvenom imovinom.*¹³²

Prilikom oduzimanja crkvene imovine ustaške su se vlasti suočavale s nizom problema. Naime, u pojedinim mjestima, poput Pakraca, općinske vlasti nisu bile kadre riješiti probleme upravljanja imovinom eparhije, koja je u tom mjestu bila povelika, pa su molile pomoć sa strane, od Državnog ravnateljstva za ponovu.¹³³ Osim toga, interes za srpskom imovinom bio je relativno velik. U samom Pakracu zgrade koje su bile vlasništvo eparhije bile su više nego interesantne. Razdjel financijske straže bio je zainteresiran za bilo koju od zgrada koje su se nalazile u centru.¹³⁴ Državno ravnateljstvo za ponovu predložilo je da se u eparhijski dvor smjesti ženski samostan.¹³⁵ Eparhijski dvor i imanje srpske pravoslavne

¹³¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 474, 11219/41.

¹³² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 4537/41.

¹³³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 479, 13382/41. Iz prethodnih spisa vidljivo je da je imovina SPC u Pakracu samo djelomično podijeljena. Imovina Episkopije bila je samo u gradu Pakracu na 15 adresa. Od toga je Episkopija imala jednu zgradu, Školsko-bogoslovni fond Eparhije pakračke šest zgrada, pravoslavna crkvena općina sedam zgrada (uključujući i crkvu Svetoga Ilije) i Fond episkopa Mirona Nikolića za iznemogle pravoslavne svećenike Eparhije pakračke jednu zgradu. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 460, 6548/41.)

¹³⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 485, 16023/41.

¹³⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448, 3362/41.

eparhije u Pakracu predani su u rujnu 1941. g., prema odredbi Poglavnika, u vlasništvo Hrvatskoj franjevačkoj provinciji Svetih Ćirila i Metoda u Zagrebu.¹³⁶

Neke su općine imale prijedloge što učiniti s imovinom Srpske pravoslavne crkve. Tako je općina Španovica predložila da se parohijalne kuće u Grahovljanima i Kusionjama pretvore u školske zgrade¹³⁷, a općina Uljanik da se parohijalni stan ustupi veterinaru na korištenje.¹³⁸

Kad su igumani u manastiru Pakra (njih dvojica) uhapšeni i otpremljeni u Srbiju, pokretna i nepokretna imovina manastira Pakre predana je općinskom bilježniku u Bijeli, koji je imovinu povjerio novopostavljenom privremenom upravitelju manastira Pakra Ivanu Bašljanu. Budući da se privremeni upravitelj nije mogao dovoljno predano brinuti o manastiru, odlučio je da za čuvanje manastira Pakra postavi ustašu Franju Dvoržaka iz Pakrana koji je imao zadatak da *dannočno pazi na manastir i imovinu manastira*. Za taj posao trebao je primiti 1800 dinara nagrade. Vidljivo je da su ustaške vlasti smatrale da bi u manastir trebalo smjestiti novodoseljene Slovence koji bi se onda brinuli i o obrađivanju manastirske zemlje, o skupljanju plodova itd.¹³⁹ Korist ovog velikog manastirskog posjeda bila je višestruka. Ustaški logor u Daruvaru tražio je prilikom gradnje Hrvatskog ustaškog doma u Daruvaru da trupce potrebne za gradnju može izvlačiti iz manastirske šume.¹⁴⁰ Osim toga, prema blagajničkim knjigama manastir je u gotovom novcu i obveznicama imao 134.147 dinara, što je bila velika suma novaca u ono vrijeme.¹⁴¹ Kao filijala manastira Pakre stajao je manastir Sveta Ana u Donjoj Vrijesci. Međutim, tamošnji privremeni upravitelj nije mogao naći zamjenu za Nikolu Krnjetu, čuvara koji je do tada čuvao manastir koji je pristao da ostane na posjedu manastira i da 50% prihoda sa zemlje daje NDH.¹⁴² Vlasti NDH smatrale su da je potrebno neke objekte Pravoslavne crkve srušiti. Iz praktičnih razloga rimokatolički župnici molili su da se objekti Pravoslavne crkve ne ruše. Tako za crkvu u Gačištu, u virovitičkoj Podravini, župnik iz Cabune moli da se ne ruši, *budući da će žitelji sela Gačište sigurno prijeći na katolicizam*.¹⁴³ Za istu crkvu moli i

rimokatolički ured u selu Gradina.¹⁴⁴ Crkva je, kao i još neki sakralni objekti u okolici Slatine, Virovitice, Novske, Nove Gradiške i Pakraca, srušena.

Nisu bili samo zanimljivi crkveni objekti i pokretnine koje su se nalazile u njima. Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu obraća se Ministarstvu unutrašnjih poslova, vjerskom odsjeku, i u dopisu traži da pravoslavna groblja postanu rimokatolička. U dopisu se posebno moli za pravoslavno groblje u Gradini na virovitičkom području.¹⁴⁵ Bile su i pojedine molbe pomalo neobičnog sadržaja, a vezane za gradnju pravoslavnih crkava. Filip Pavišić iz Donjeg Varoša u općini Stara Gradiška je, na primjer, tražio crijep sa srušene pravoslavne crkve u Kaznenom zavodu u Staroj Gradišci, budući da mu je *9. travnja 1941. pala bomba u dvorište i pričinila veću štetu*.¹⁴⁶ U Novskoj je prije Drugog svjetskog rata započeta gradnja pravoslavne crkve. Međutim, crkva nikada nije završena. Građevni materijal namijenjen gradnji crkve tražio je Ustaški logor Novska za gradnju Ustaškog doma.¹⁴⁷ U Rajiću kod Novske je krajem 1941. g. srušena pravoslavna crkva. Općinsko poglavarstvo tražilo je ciglu od crkve za gradnju škole.¹⁴⁸ Velika župa Baranja tražila je krajem 1941. g. od Državnog ravnateljstva za ponovu zvona s porušene pravoslavne crkve u Podravskoj Slatini za rimokatoličku crkvu u istom gradu.¹⁴⁹

Darovanje imovine državi

Nakon prvih deportacija i zatvaranja, proglašenja pojedinih zakonskih odredbi i u konačnici prvih likvidacija, mnogi Srbi na području NDH osjećali su se ugroženo. Stoga su oni koji su imali mogućnost iseliti se, makar to značilo i potpuno odricanje od imovine, na taj način tražili spas izvan granica NDH. Darovatelje imovine možemo podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu predstavljaju oni koji su se nalazili u internaciji i koji su na taj način kupovali svoju slobodu i pravo na bijeg iz NDH. Drugu grupu predstavljaju oni koji su bili na slobodi, ali su bili svjesni toga da bi im država mogla oduzeti svu imovinu, pa su nastojali pokloniti dio svoje imovine zato da bi zadržali ostatak i da bi kupili pravo na odlazak iz zemlje. Istaknuti pojedinci u Novoj Gradišci, Srbi po nacionalnosti, bili su zatočeni već od travnja 1941. g. u zatvoru Stara Gradiška.¹⁵⁰ Tako

¹³⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 497, 20164/41.

¹³⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 478, 12926/41.

¹³⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 546, 42458/41.

¹³⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7474/41.

¹⁴⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 474, 11363/41.

¹⁴¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 520, 31215/41.

¹⁴² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 477, 12101/41.

¹⁴³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 499, 21092/41.

¹⁴⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 499, 21092/41.

¹⁴⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 480, 13865/41.

¹⁴⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 486, 16546/41.

¹⁴⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 534, 37237/41.

¹⁴⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 547, 42974/41.

¹⁴⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 542, 40587/41.

¹⁵⁰ Mirković, 2002., str. 116-119. Prema njegovim istraživanjima, tih je dana uhapšeno 57 Srba, od čega sedmero djece i 13 žena, a za zločin je odgovoran Mirko Eterović, koji je vrlo vjerojatno bio glavni

je Milan Đurić iz Cerničke Šumetlice, odvjetnički pripravnik, bio zatvoren u zatvoru u Staroj Gradišci. Da bi ga spasio, njegov brat Đuro Đurić nudi NDH kuću u Cerničkoj Šumetlici u kojoj se nalazi gostionica i dućan i vrt sa 20 jutara zemlje. U zamjenu traži da mu brata puste iz zatvora i da ga puste da se iseli iz NDH. I Jula Tatomirović imala je supruga koji je bio zatočen u Staroj Gradišci. Budući da je ona bila bolesna i imala troje djece, molila je župana Velike župe Livac-Zapolje da pusti njezina supruga iz zatvora zato da se mogu zajedno preseliti u Srbiju, a u zamjenu je nudila kuću, potkućnicu i gostionicu u Novoj Gradišci koju bi ostavili NDH.¹⁵¹ Vlasti takav prijedlog u to vrijeme uglavnom objeručke prihvaćaju, te župan Velike župe Livac-Zapolje potpisuje puštanje Milana Đurića iz Stare Gradiške i njegov transport u Srbiju.¹⁵² Što je bilo s Tatomirovićem, ne vidi se iz dokumenata. I obitelj Žegarac iz Nove Gradiške, čiji se kućedomaćin Vujo Žegarac nalazi u internaciji u Staroj Gradišci, nudi sav pokretni imetak u vrijednosti preko 400000 kuna NDH.¹⁵³

Pojedini imućni Srbi, koji nisu internirani, bili su također spremni pokloniti svoju imovinu NDH. Tako braća Branko, Mirko i Pero Knežević iz Medara, očito značajni veleposjednici, žele mlinove u Medarima i Novoj Topoli predati u vlasništvo NDH uz naknadu od 15% njihove vrijednosti, dok za mlin u Novskoj mole da ostane jednom od njihovih sinova koji je prešao na rimokatoličku vjeru i koji ima ženu katolkinju.¹⁵⁴

Pitanje pokretnina

Prema dogovoru između njemačkih i ustaških vlasti oni koji su iseljavani preko iseljeničkih logora mogli su ponijeti do 50 kilograma prtljage (iako je to vrlo rijetko poštivano)¹⁵⁵. U svojim su molbama oni koji su se željeli iseliti, a koji nisu bili nasilno odvedeni u iseljeničke logore u Capragu, Bjelovaru ili Požegi, tražili da mogu prenijeti sve ili barem dio pokretnina (dakle namještaj, ruberinu, krevetninu...). Svjesni toga da će

---

povjerenik centralne ustaške vlasti u Novoj Gradišci zajedno sa stožernikom Milanom Lukcem. Prema iskazima svjedoka Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 11. travnja uhapšeno je 30-ak Srba, odreda bogatijih trgovaca, krojača, željezničara, advokata, bankara i činovnika. Uhapšeni su bili optuženi da su četnici. Uhapšeni su odvedeni u zatvor u Staroj Gradišci. (HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača-Zh, kutija 297, 17477-17546.) Novac koji su novogradiški Srbi uhapšeni 11. travnja 1941. g. *darovali* NDH iznosio je 19 milijuna predratnih dinara.

¹⁵¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448, 2510/41.

¹⁵² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 1657/41.

¹⁵³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 445, 1466/41.

¹⁵⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448, 3311/41.

¹⁵⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 464, 7811/41.

biti u boljem položaju ukoliko sami isele, jedan dio onih koji su samostalno iseljavali uspio je prenijeti veći dio vlastitog imetka. Tako je Milka Tatalović iz Podravske Slatine uspjela prenijeti namještaj težak 3000 kilograma iz Podravske Slatine u Zemun.¹⁵⁶ Marija Milaković iz Lipika je u svojoj molbi za iseljenje tražila da prenese pokućstvo, krevetninu i ruberinu u Beograd. Za iseljavanje iz NDH morala je priložiti molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu, odjelu za iseljavanje, propusnice, izjavu o tome da nema potraživanja ni dugovanja, uvjerenje da se protiv nje ne vodi kazneni postupak, potvrdu o neposjedovanju nepokretne imovine, potvrdu o prijavi boravka njezina supruga u Beogradu na temelju koje joj je omogućen odlazak u Beograd i potvrdu o prijavi prebivališta u Lipiku.¹⁵⁷ Neki svoje pokretnine, uslijed brzine kojom su otišli, nisu stigli uzeti. Upravo je dirljiva molba 75-godišnjeg starca Milana Novakovića iz Nove Gradiške koji moli za namještaj svoje kćeri koja je bila u divljem braku s parohom iz Medara, Nestorom Rodićem, i koja je zajedno s njim iselila u Beograd nakon što joj je župan Velike župe Livac-Zapolje obećao da joj neće biti oduzeta pokretna imovina ukoliko iseli. Novaković piše molbu u kojoj napominje kako je već nakon tri dana vlast zapečatila sve stvari i u unajmljenoj sobi i kod njega kod kuće.¹⁵⁸

Oni koji su bili iseljavani preko iseljeničkih logora našli su se u znatno lošijoj poziciji. Obično odvedeni u noći, u vremenu od 30 minuta, koliko im je bilo ostavljeno da se sprema, nisu uspjeli gotovo ništa ponijeti sa sobom. Iz Srbije su nakon iseljenja pokušavali vratiti barem dio predmeta, ali im je to rijetko kada uspijevalo. Neki su svoje stvari pokušavali vratiti preko prijateljskih prijateljstava. Ponekad se radilo o većoj količini predmeta, a ponekad, kao u slučaju profesora Milivoja Vojvodića iz Nove Gradiške, radilo se tek o putnoj prtljazi od dva kovčega. Vojvodić je interniran u logor Caprag kao profesor već u srpnju 1941. g. Kad se našao u Beogradu, zamolio je privatnim pismom ustaškog stožernika u Novoj Gradišci, Lukca, odobrenje da mu njegova stanodavka *kao samcu, pošalje njegova dva kovčega koji drugom ne bi koristili, a za mene su sve, jer su među njima i moje nenadoknadive dragocjenosti uspomene u kojima je cio moj život*. Lukac je predložio da se Vojvodiću izađe u susret.¹⁵⁹

ZAKLJUČAK

Jedan od oblika terora nad srpskim pravoslavnim stanovništvom u NDH bio je iseljavanje dotičnoga stanovništva i

¹⁵⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 444, 1125/41.

¹⁵⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 493, 18620/41.

¹⁵⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 501, 21560/41.

¹⁵⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 463, 7689/41.

oduzimanje njihove imovine. Ustaše prilikom iseljavanja Srba iz NDH nisu birali sredstva u realizaciji toga cilja. Zbog toga je ustaška akcija poprimila najrazličitije oblike terora. Iz dokumenata koji se nalaze u fondu Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je koliko je opsežno bilo iseljavanje s područja zapadne Slavonije i podržavljenje imovine srpskog stanovništva. Još prije osnutka Državnog ravnateljstva za ponovu, velik broj imanja na kojima su bili nastanjeni solunski dobrovoljci u virovitičkoj i slatinskoj Podravini bio je iseljen. Radilo se o oko 12000 ljudi (7000 s virovitičkog i oko 5000 sa slatinskog područja). U rezultate istraživanja za virovitičko područje uključeni su barem djelomično i oni koji su iseljeni u kasnijem periodu, dakle preko iseljeničkih logora (sela u južnom dijelu kotara Virovitica). Nakon iseljavanja solunskih dobrovoljaca i njihovih obitelji u lipnju 1941. g. uslijedilo je iseljavanje pravoslavnog svećenstva. Ono je gotovo u potpunosti iseljeno s područja zapadne Slavonije u srpnju 1941. g. Ostali su tek svećenici koji etnički nisu bili Srbi već Rusi, Crnogorci ili Ukrajinci. Nakon odlaska svećenika preko osnovanih iseljeničkih logora u Capragu, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi, započelo je iseljavanje imućnijih Srba. Gotovo istovremeno i nešto kasnije iseljavani su obični seljaci. Međutim, broj iseljenih preko iseljeničkih logora bio je znatno manji od onih koji su direktno transportirani u Bosnu i preko Drine u Srbiju, dakle solunskih dobrovoljaca. Taj se broj kreće oko 1100 osoba. Pridodamo li tome samostalna iseljavanja, kojih zacijelo nije moglo biti mnogo, barem koliko se može zaključiti preko dokumenata, broj iseljenih Srba iz zapadne Slavonije mogao je iznositi između 13000 i 13500 ljudi, uključujući i solunske dobrovoljce. Osim iseljavanja, jedan od oblika terora nad srpskim stanovništvom bilo je i masovno oduzimanje srpske imovine, što pokretne, što nepokretne. Parcijalni rezultati istraživanja pokazuju i naznačuju samo oblike i načine oduzimanja imovine. Pečaćenje imovine, postavljanje povjerenika i kod vlasnika koji su bili prisutni u svojim trgovinama ili radnjama, ali i najrazličitiji oblici grabeži (legalne i nelegalne) za srpskom imovinom stvarali su osjećaj nesigurnosti svakako ne samo kod onih kojih se to direktno ticalo (dakle Srba), već i kod lokalnog hrvatskog stanovništva. Zbog količine te imovine i nesposobnosti državnih, a posebno lokalnih vlasti, da se nose s problemom rješavanja podržavljenja imovine, stvarao se realan dojam potpune nesređenosti i konfuznosti u državi. Dokumenti iz fonda Državnog ravnateljstva za ponovu, srpskog odsjeka, istodobno pokazuju i najniže ljudske strasti. Dojučerašnji susjedi spremni su bili tražiti i najbjednije dijelove imovine svojih nekadašnjih bliskih poznanika. U konačnici, bilanca podržavljenih objekata i firmi, koja je zasigurno parcijalna, pokazuje bogatstvo srpske zajednice u zapadnoj Slavoniji čiji su najistaknutiji predstavnici, ukoliko nisu bili iseljeni, stradali u ustaškim logorima u Jadovnom, na Pagu, u Jasenovcu ili u Staroj Gradišci.

OBJAVLJENA GRAĐA

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, 1938., Beograd
Zakoni NDH, I, 1941., Zagreb

NOVINSKA GRAĐA

Hrvatski narod, 18. travnja 1941.

LITERATURA

- BIJELIĆ, M., 2008., Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine, Beograd : Muzej žrtava genocida
DIZDAR, Z., 1990., Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941.-1945. godine, Časopis za suvremenu povijest 22, Zagreb, 83-110
GOLDSTEIN, I.; GOLDSTEIN, S., 2001., Holokaust u Zagrebu, Zagreb : Novi Liber
GOLDSTEIN, I., 2006., Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u NDH 1941. godine JERŠE, S. (ur.), Med srednjo Evropo in Sredozemljem // Vojetov zbornik, Ljubljana, 595-605
HEĐBELI, Ž., 2001., Ponova – Arhivsko gradivo Ureda za podržavljeni imetak Nezavisne Države Hrvatske, Ljetopis SKD Prosvjeta 6, Zagreb, 511-521
JELIĆ-BUTIĆ, F., 1978., Ustaše i NDH, Zagreb : Sveučilišna naklada Liber : Školska knjiga
LISAC, A. Lj., 1956., Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine, Historijski zbornik 1-4, Zagreb, 125-145
MILOŠEVIĆ, S. D., 1981., Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, Beograd : Narodna knjiga
MIRKOVIĆ, J., 2002., Zločini genocida : Eterović Mirko, Međunarodna konferencija o Jasenovcu, Jasenovac – sistem hrvatskih ustaških logora genocida 8.-10. svibnja 2000., II knjiga, Banja Luka–Donja Gradina, 116-119
ŠAŠA, M., 1989., Kotar Virovitica u narodnooslobodilačkom ratu, Virovitica : SUBNOR : OK SKH
ŠKILJAN, F., 2010., Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine, Scrinia slavonica 10, Slavonski Brod, 341-365
ŠTEKOVIĆ, L., 1997., Izgon Srba iz virovitičkog kraja 1941. godine, Ljetopis SKD Prosvjete 2, Zagreb, 359-394

ARHIVSKI IZVORI

HDA – Hrvatski državni arhiv
Fond Državno ravnateljstvo za ponovu – srpski odsjek
Fond ZKRZ – Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača